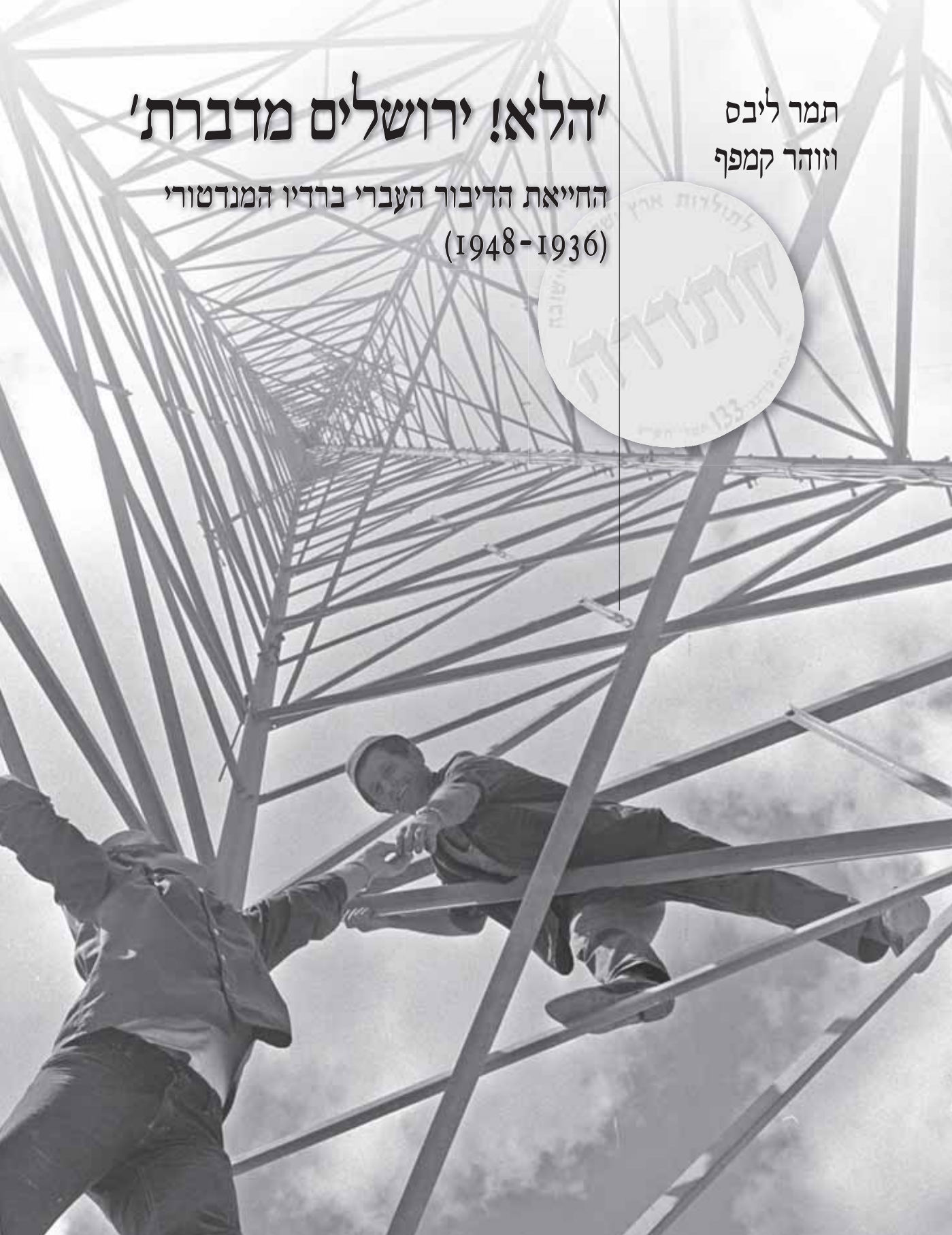

'הלא! ירושלים מדברת'

החייאת הדיבור העברי בהדיו המנדטורי
(1948-1936)

תמר ליבס
וזוהר קמפף

'הלא! ירושלים מדברת'

'הלא? הלא! ירושלים היא המדברת! כן, ירושלים העברית של עבר ואברהם, ישעיהו ויואל, נחמיה וזרובבל, החשמונאים ושרידי הרומאים, יהודה הלוי, בן־יהודה וביאליק גם הם; היא היא המדברת למיליוני השומעים מתחנת הרדיו' היום, בפתיחתה הרשמית החגיגית. (א' בן־אב"י, דואר היום, 30 במרס 1936)

חוקרי ההיסטוריה של החייאת העברית בהתיישבות הציונית בארץ־ישראל מציינים כאירועים מכוננים את עלייתו ארצה של אליעזר בן־יהודה, מחיה הלשון המיתולוגי, בשנת 1881, את החלטת ועד הלשון בשנת 1904 לאמץ את המבטא הספרדי, ואת ניצחון העברית במאבק על שפתה של מערכת החינוך ביישוב בשנת 1914.¹ אך נראה שציון דרך חשוב לא פחות, במיוחד כשמדובר בהחייאת הדיבור העברי, חסר ברשימה. כוונתנו ליום חניכתו של השידור העברי ברדיו המנדטורי, 'קול ירושלים', ב־30 במרס 1936. בעוד שתחנת הרדיו הוקמה בידי ממשלת המנדט הבריטי והייתה אמורה לשרת את מטרותיה, 'השעה העברית' המשודרת הייתה מרחב שבו זכתה העברית המדוברת למימוש פומבי – מוקפד אך גם דינמי. המדור העברי שימש גם כמעבדה לפיתוח מונחים חדשים ולניסוי 'חי' של משלבים וסגנונות מדוברים. חשוב מכול היה כוחו של הרדיו להפיץ את העברית המדוברת בכל רחבי הארץ. המאפיינים הטכנולוגיים של המדיום החדש אפשרו לשידור להגיע למעגלים רחבים של הציבור הארץ־ישראלי, שלא הייתה להם גישה לאגודות להחייאת השפה, ולמורים במערכת החינוך. לפיכך מפתיע לגלות שאף שנאמני העברית והציבור בכללותו ראו בפתיחת התחנה לא פחות מנס, תרומתו של 'קול ירושלים' להתגבשותה של הלאומיות באמצעות קידומו והפצתו של הדיבור העברי, לא נזכרה במחקרים של היסטוריונים, בלשנים וחוקרי תרבות שעסקו בהחייאת העברית בתקופת היישוב.

בדברים הבאים נבחן את חשיבותה של 'השעה העברית' לתנועה הציונית בשנים שקדמו להקמת המדינה. למימוש שאיפותיו הלאומיות של היישוב נדרשו טריטוריה, ריבונות ולשון משותפת. בשנות השלושים של המאה העשרים נעשתה קפיצת דרך למימושה של שפת הלאום. במינוח של בנדיקט אנדרסון, וגבריאל טארד לפניו,² נראה ששידור הרדיו העברי בתקופת המנדט הבריטי יצר קהילת לאום מדומיינת, וזאת בשלושה מישורים: ראשית, הוא תפקד כמרחב (וירטואלי) משותף למזדהים עם הרעיון הציוני בארץ ובגולה, וכך הפך השידור לטריטוריה המובחנת היחידה (אמנם טריטוריה וירטואלית) לקהילה הציונית, במצב שבו לא היו גבולות טריטוריאליים שהבחינו בינה לבין הקהילה הפלסטינית. שנית, מרחב זה כינס לתוכו את הקהילה הציונית בשפת הלאום, שהפכה משפת קודש לשפת חול מדוברת; הפנייה היומיומית אל מאזינים בעברית חיזקה את התשתית השפתית של קהילת היישוב, תשתית שהייתה חלקית ורעועה, ואף עדכנה והרחיבה אותה על מנת שתתאים לצורכי המאה העשרים.

1 נ' אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל בשנים תרמ"ב–תרפ"ב, ירושלים תשס"ד; האקדמיה ללשון עברית, לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית, תר"ן–תש"ל, ולחירושי הדיבור העברי, ירושלים תש"ל; ב' הרשב, 'מסה על תחיית הלשון העברית', אלפיים, 2 (תש"ן), עמ' 9–54.

2 ב' אנדרסון, קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תרגם ד' דאור, תל־אביב תשנ"ט; G. Tarde, *On Communication and Social Influence*, ed. T.N. Clark, Chicago 1969, pp. 297–318 (הספר נרפס לראשונה בשנת 1898).

בשער המאמר:
מבט מתחתית
האנטנה של תחנת
השידור ברמאללה,
מיד לאחר מלחמת
ששת הימים
(צילום: אילן בראונר)

שלישית, במישור התרבותי תרם השידור תרומה חיונית לבניית הזהות של המהפכה הציונית באמצעות הפיכתם של פובליציסטיקה, ספרות יפה, שירה ומדע לנגישים ויצירת חיבור מחודש עם הטקסט התנ"כי כטקסט היסטורי-ספרותי-לשוני מכונן. לרדיו העברי היה גם תפקיד חיוני ברגעים היסטוריים. בימי חג או אסון לאומי, כאשר התרחשו אירועים שנתפסו כגורליים לתנועה, יצא הציבור לרחובות ולחצרות ונאסף סביב מקלטי הרדיו (שלעתים חוברו להם רמקולים) על מנת להאזין לשידור העברי.³ מאחר שקהילת היישוב דאז לא הייתה מעוגנת ברצף היסטורי של התיישבות על הקרקע, ואף לא ברצף של דיבור יומיומי בשפת הלאום, ומאחר שהריבונות עוד הייתה חלום רחוק, הרי לשיטתו של אנדרסון לא עמדה בשלושת התנאים להגדרת קהילת לאום. עם זאת בהיותה קהילה ששמרה על ייחודה בעודה מפוזרת במדינות שונות, נשתמרה בה תודעת הלאומיות הקדומה באמצעות הזיכרון הקולקטיבי של ההיסטוריה כפי שתועדה בתנ"ך. לאורך השנים בגלות נשמר באופן שיטתי זיכרון עברו הקדום של העם בארץ-ישראל ונמשכה חיותה של השפה באמצעות קריאת הטקסט המקראי בציבור בהמשכים מדי שבוע בבתי הכנסת.⁴ הציונות, תנועה חילונית שדבקה בדרכה שלה בחזון המשיחי – שדוד בן-גוריון הגדירו 'יהודי ואוניברסאלי כאחד'⁵ – הפכה את העברית, ששימשה בארצות הגולה שפת קודש, לשפת היומיום, שהיא גם שפת הגאולה הלאומית, במשכנה הקדום בארץ-ישראל. כל עוד לא הייתה לציונות ריבונות טריטוריאלית, תפקדו אמצעי התקשורת העבריים כמרחב המשותף הבלעדי.⁶ הם ליכדו את נאמני המהפכה סביב חלום מדינת הלאום ומילאו את התפקיד המרכזי של יצירת תודעה משותפת.

שפה, טריטוריה וריבונות בתהליכי המיסוד של התנועה הציונית

חצי מאה לפני אנדרסון העלה תאודור הרצל, מחוללה של המהפכה הציונית, את הרעיון שהלאומיות נמצאת קודם כול בדמיונם של מחוללי הלאום. לאחר התכנסותם של נציגי הקהילות היהודיות מכל רחבי אירופה בכזל בשנת 1897, כתב הרצל ביומנו: 'אם אִמְצָה את קונגרס באזל בדיבור אחד, שאזהר לא להגותו ברכים, הריהו זה: "בבאזל ייסדתי את מדינת היהודים"'. ובהמשך הסביר:

יסודה של המדינה, בעיקרו של דבר, טמון במאוויי העם למדינה [...] טריטוריה היא רק התשתית הגשמית; גם במקום שבו יש לה טריטוריה, תמיד המדינה היא משהו מופשט [...] יצרתי אִיפּה בבאזל את הדבר האבסטרקטי הזה, הנעלם, משום כך, מעיני רוב הבריות. [עשיתי זאת] באמצעים מזעריים. אט אט רכנתי את האנשים אל הלך המחשבה של המדינה והקניתי להם את התחושה שהם הם האסיפה הלאומית.⁷

3 ראו למשל את תיאור ההאזנה הנרחבת לרדיו ביישוב בעת ההצבעה באו"ם על תכנית החלוקה: ע' עוז, סיפור על אהבה וחושך, ירושלים 2002, עמ' 401-404.

4 E. Katz & H. Adoni, 'Functions of the Book for Society and Self: A Study in Secular Transformation', *Diogenes*, 21 (1973), pp. 106-121.

5 א' שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית, ירושלים תשס"ו, עמ' 134.

6 א' סופר, אין לפלפל! עיתון 'הצפירה' והמודרניזציה של השיח החברתי הפוליטי, ירושלים תשס"ז.

7 ת' הרצל, עניין היהודים: ספרי יומן, א: יוני 1895 – אוקטובר 1898, תרגם י' ונקרט, ירושלים תשנ"ח, עמ' 13. הדברים נכתבו במקורם בשנת 1897.

עולה מן הדברים שגרסתו של הרצל למושג קהילה מדומיינת הייתה רדיקלית בהרבה מזו של אנדרסון. משותף היה לשניהם הרעיון שתפיסת השתייכות ללאום מצויה בתודעה. מטרתו הראשונה והקריטית של הרצל הייתה לגרום למשתתפי הקונגרס היהודי להפנים בתודעתם את רעיון ההשתייכות ללאום ואת ההבנה כי יש למצוא ללאום היהודי טריטוריה שתהיה מקובלת על מדינות אירופה. מציאת טריטוריה שבה יוכלו היהודים לשכון כלאום ריבוני נראתה להרצל עניין כמעט טכני. חוסר ההבנה הבסיסי שלו באשר לתפיסת הלאומיות של רוב חברי תנועתו התגלה באופן החריף ביותר כשהשתעשע ברעיון להציב את ארץ־ישראל כחלופה אחת בין אחרות ולוותר על הרעיון של שפה אחת משותפת, לא כל שכן השפה העברית. ראשית, הוא לא הביא בחשבון שעבור רוב המתגייסים לתנועה החזרה לארץ האבות, ארץ העבר המיתולוגי שנתפס כ'תור זהב שבו נוצרה האומה', היא שנתנה לתנועה 'את הלגיטימציה לתבוע את מקומה תחת השמש מאת משפחת האומות'.⁸ שנית, הוא לא הבין את הקשר העמוק בין הגעגועים של חברי התנועה לארץ־ישראל לבין יחסם לשפה העברית. עמדתו בעניין השפה המשותפת הייתה קיצונית במיוחד – הרצל סבר שאין צורך בשפה כזאת, ושכל מי שיצטרף למדינת הלאום היהודי ידבר בשפתו. בדיעבד נראה כי הרצל התגייס לפתור את בעיית היהודים כאורח מבחון – מעריץ של התרבות הגרמנית ומנוכר ליהדות מזרח אירופה; השקפתו הייתה קרובה לתפיסה השלטת היום בדבר חברה רב תרבותית הרבה יותר מאשר לתפיסה של קהילת לאום הומוגנית. וכך כתב ביומנו:

אולי יעלה משהו על דעתו שעשוי לצוץ קושי בכך שכבר אין לנו שפה משותפת. הרי לא נוכל לדבר זה עם זה עברית. מי מאתנו יודע עברית כדי לבקש לקנות בשפה זו כרטיס רכבת? אין דבר כזה. ואולם הענין פשוט מאוד. אני סבור שהשפה הראשית תהיה השפה הגרמנית. אני מסיק זאת בגלל הז'רגון הנפוץ ביותר שבפינו, היידיש (Jidendeutsch), אלא שניגמל גם משפת הגטו הזאת. זו היתה שפת הסתר של אסירים [...] כל אחד ימשיך חופשי לחיות באמונתו או בכפירתו, כשם שהוא חופשי לחיות בלאומיותו [ההרגשות שלנו]. כל אחד ימשיך לדבר בלשונו. אני יהודי גרמני מהונגריה ואין אני יכול להיות משהו אחר אלא גרמני. כיום אין מכירים בי כגרמני. זה יבוא כשכבר נהיה שם וכך צריך שכל אחד ישמור על לאומיותו שרכש. ידבר בשפה שהיתה למולדת הטובה של מחשבותיו. רואה אני בשווייץ שאפשר שתתקיים מדינה פדרטיבית של אומות שונות.⁹

ריבוי הלשונויות בשווייץ הוא מוטיב חוזר בכתבי הרצל כדוגמה ליצירתה של מדינה רב תרבותית שהיא גם מדינת לאום. לדידו רב לשוניות תורמת תרומה חשובה לקשרים הקוסמופוליטיים של המדינה, שלהם ייחס חשיבות מרובה. כאשר אחד ממקורביו האינטימיים בעיתון הציוני שערך 'די ולט' (Die Welt) ניסה לטעון בזכות העברית, הגיב הרצל ברוח זו: 'אני סבור שהלשון העיקרית צריכה לפלס לעצמה את דרכה ללא כפייה. אם נקים מדינה עברית חדשה (neuhebraischer Staat) היא תהיה לא יותר מיוון חדשה. לעומת זאת, אם לא נכלא את עצמנו בגטו לשוני, כל העולם הוא שלנו'.¹⁰

יש להניח שהחשיבות שייחס הרצל לסמלים מאחדים, כמו דגל, מוסדות סמליים, בניינים מונומנטליים וטקסים פומביים, נבעה מהניסיון ליצור אחדות לאומית בין קהילות שלא ראו עין בעין

8 שם, עמ' 20.

9 שם, עמ' 180-181.

10 שם, עמ' 32.

עניינים בסיסיים של עיצוב התרבות הלאומית, כמו למשל סוגיית השפה. יהודי מזרח אירופה, שהיו חלק הארי בתנועה הציונית, לא העלו על דעתם לקבל את תפיסתו הנחרצת של הרצל שהעברית לא תהפוך להיות שפתה של מדינת היהודים. יש משום אירוניה בכך שבגישתו המתירנית לסוגיית הרב תרבותיות ובסירובו להעדיף את העברית על פני שפות אחרות היה הרצל, הציוני הגדול מכולם, נחשב היום פוסט-ציוני. אין ספק שבשתי הסוגיות המרכזיות לגורלה של הציונות – סוגיית הטריטוריה וסוגיית השפה – היה הרצל מנותק מהמוני העם שהנהיג. בסופו של דבר הגעגועים לנחלת האבות ולשפת האבות הם שהכריעו את הכף.

תחיית הלשון העברית בתקופת ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל

בעוד שהריבונות וגבולותיה הטריטוריאליים היו שנים רבות כגדר שאיפת לב, הפכה השפה עד מהרה לנדבך המרכזי בעיצובה ובגיבושה של החברה העברית והתרבות העברית בארץ-ישראל. ביטוי דרמטי במיוחד לזיהוי הלאומיות עם השפה מצוי באחד ממכתביו של הסופר והמחנך דניאל פרסקי, שכתב כי עבור יהודי חילוני וציוני, שאין לו ריבונות על טריטוריה, ואשר אינו מאמין במושג מופשט של יהדות, הביטוי המשמעותי של הלאומיות הוא השפה.¹¹ העברית היא המרכיב המוחשי, הממשי, שניתן לחוותו ולהעמיק בו, היא הנכס היקר ביותר:

הרי אדם מישראל שכמותי, אשר מצוות דתו לא ישמור, אשר מדינה לאומית אין תחת רגליו, אשר ליבו לא ילך אחרי מושגים מופשטים של 'יהדות' אווירית – אדם מישראל כגון זה, מה נשאר לו מכל קנייני עמו בפועל-ממש (ההדרגות שלנו) אם לא זו העברית הנצחית והנפלאה, זה הקניין הלאומי בעין, במזומן?! אדם מישראל ממין זה, אשר כל לאומיותו מצטמצמת בלשון גרידא, ממילא זו ממלאת כל הוויתו, ואליה יקדיש כל חייו.¹²

אהבתו של פרסקי לארץ-ישראל הותנתה בהיותה 'מקלט' בטוח ללשוני העברית. דיבור עברי בפי אלפי ילדים ומאות גדולים [...] עיתונים עבריים [...] ספרים [...] אומנות עברית, תיאטרון עברי – כל אלה הווים ומתהווים במידה הגונה רק בא"י.¹³ חיוק לטענה שהחייאת השפה הייתה מוקד לתחייה הלאומית מצאנו במאמרי היסוד של בנימין הרשב ואיתמר אבן-זהר.¹⁴ במבט לאחור על תחייתה של

11 דניאל פרסקי (1887-1962), יליד מינסק, חי רוב שנותיו בארצות-הברית ובארץ שהה שלוש שנים בלבד (1930-1933). הוא כתב וערך ספרי לימוד בשפה העברית שמהם השכילו שנים רבות תלמידי בתי הספר הממלכתיים בישראל. ברצוננו להודות לפרופ' מנחם בלונדהיים על שהפנה אותנו לספרו של פרסקי שממנו ליקטנו את הציטוטים.

12 ד' פרסקי, 'אלף ירדנים, ניו-יורק תרצ"ה, עמ' 12. הקשר הרגשי שהוא חש כלפי העברית נראה כקשר ארוטי: 'ה"אני" שלי – פירושו: עברית, הלשון והספרות העברית [...] אצלי הדבר פשוט בתכלית הפשטות: העברית היא כל חי, כולי כמו שהנני. אני זולתה – זה לא יצויר גם בדמיוני [...] נתמוגגנו יחד ושוב אין להפריד בינינו [...] נצויר לרגע רעיון משוגע, כי תמה העברית לגווע – ההייתי אני מוסיף לחיות עוד? איני מאמין [...] כשחשך עולמי בעדי, זרחה לי שמש מקרבי, מקרב חיי פנימה: היא העברית נגלתה לפני. זאת נחמתי בעוני' (שם, עמ' 11).

13 שם, עמ' 11. פרסקי דווקא ניתק את הקשר ההכרחי בין אהבת העברית ללאומיות: 'ואל תאמר: לאומיות, לאומיות. לא מתוכה באה היא אלי. אילו למשל היתה זו מחייבת שפה אחרת, – נניח אידית, – האם אעזבנה אז? וגם כל בית ישראל ישט מעליה – אחרון שאשר עמה, אלי קבר אוכל אתה יחד' (שם).

14 הרשב (לעיל, הערה 1); א' אבן-זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882-1948', קתורה, 16 (תמוז תש"ס), עמ' 165-189.

הלאומיות העברית כתב הרשב:

בלעדי תחיית העברית [...] כלשון התשתית של חברה רב-אנפית הכוללת את רוב תחומי החיים והציוויליזציה, הקיימים והעתידיים להתפתח, לא היה הופך ה'ישוב' לישות לאומית ולא הייתה קיימת מדינת ישראל. זו הייתה תחייה לא רק של לשון עברית אלא של תרבות עברית וחברה עברית. עברית לא נוסדה ב'ישוב אלא גם יסדה אותו [ההדגשה שלנו]. יחסי מסגרת-תוצר, התהפכו. ההיפוך הצליח עד כדי כך שהיום עניין הלשון הוא אוטומטי ומובן מאליו לרוב האנשים, כמו הקרקע שמתחת לרגליהם.¹⁵

ההיפוך שעליו הצביע הרשב, היינו שהתוצר ברא את סביבתו, עולה גם במאמרו של אבן-זהר, שציין כי בתקופה שלפני הקמת המדינה הייתה השפה העברית מטונימיה לעבריות בכלל.¹⁶ שם התואר 'עברי' – האדם העברי, הסדרות העובדים העבריים, מדינה עברית וצבא עברי – ציין את השייכות ללאום.¹⁷ אבן-זהר הוסיף שלא מקרה הוא שבמגילת העצמאות נוצרה הבחנה בין 'עברי', היהודי החדש בארץ-ישראל, לבין 'יהודי', שנותר בגלות – 'אנו מושיטים יד שלום [...] לכל המדינות השכנות [...] וקוראים להן לשינותן פעולה [...] עם העם העברי [ההדגשה שלנו] העצמאי בארצו', ולעומת זאת 'אנו קוראים לעם היהודי [ההדגשה שלנו] בכל התפוצות'.¹⁸

סקירת התפתחות החייאת הדיבור העברי בארץ-ישראל מלמדת כי היו בתהליך זה כמה נקודות ציון מרכזיות.¹⁹ אנשי העלייה הראשונה, שראשיתה בשנת 1881, הם שהניחו את התשתית להפיכת העברית מלשון קודש ללשון חולין חיה ומדוברת. הקמת חברת 'שפה ברורה' בשנת 1888 הייתה הצעד הראשון לקראת הקמת ועד הלשון העברית, שהפך לימים לאקדמיה ללשון עברית. גופים אלה היו אחראים כל אחד בזמנו להחלטות מרכזיות שעיצבו את אופיו של הדיבור העברי, דוגמת ההחלטה לאמץ את המבטא ה'ספרדי' (ה'ערבי' בלשונו של דוד ילין) כמבטא התקני.²⁰ אף שבשני העשורים הראשונים להחייאת הדיבור העברי הוקמו גם מוסדות חינוך שלימדו בעברית, 'בעשרים וחמש שנותיה הראשונות נכשלה תחיית הדיבור העברי בארץ'.²¹ הרשב ציטט במאמרו מדברי המסאי שלמה צמח, שציין כי בשנת 1904 היו 'מרובים בארץ יודעי עברית אבל מועטים מאד, וכמעט שאינם בנמצא, המשתמשים בה למעשה לצורכי יומיום, והשאלה היא כיצד הופכים יודעי עברית לדוברי עברית'.²² עם זאת באותן השנים, טען הרשב, נקבעו שני עקרונות משמעותיים לכיסוסה של השפה בהמשך: 'שאפשר לדבר עברית ושתחיית הלשון היא תנאי לתחיית האומה'.²³

15 הרשב (שם), עמ' 12.

16 אבן-זהר (לעיל, הערה 14), עמ' 165.

17 אבן-זהר ציין שהמונח 'עברי' ככינוי בן הארץ אומץ ככל הנראה בשל הקונוטציות החיוביות של המילה הרוסית 'ברי', 'שהיתה מילה יפה ומהודרת ליהודי', לעומת מילת הגנאי ז'יד. ראו: עמ' 165.

18 שם.

19 הרשב (לעיל, הערה 1); אפרתי (לעיל, הערה 1).

20 האקדמיה ללשון העברית (לעיל, הערה 1).

21 הרשב (לעיל, הערה 1), עמ' 21.

22 ש' צמח, שנה ראשונה. תל-אביב תשכ"ה, עמ' 122. סיפורו של שחם שציטט הרשב, ממחיש עד כמה קשה היה לממש את האידאל של החייאת הדיבור העברי. ראו: נ' שחם, ספר חתום, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 3. אפילו ביאליק, שקירב אל קוראי העברית מקורות מספרות האגדה החז'לית, ושפעל למען הנחלת העברית, העדיף לשוחח ביומיום ביידיש. גם את ההסבר לקושי לדבר עברית בחר לומר ביידיש: 'יידיש רעדט זיך העברישי דארף מען ריידן' (יידיש מדברת את עצמה, עברית אתה צריך לדבר). ראו: הרשב (שם), עמ' 9.

23 הרשב (שם).

הקמת ועד הלשון ופתיחת בתי ספר חדשים שלשון הלימוד בהם הייתה עברית, הובילו לתחילת התבססות השפה בקרב אנשי העלייה השנייה כעשרים וחמש השנים אחרי עלייתו של בן-יהודה ארצה.²⁴ התפשטותה של העברית לא הייתה אחידה. בעוד שבמוסדות החינוך במושבות לימדו בעברית כבר בשנת 1908, בבתי הספר בערים הגדולות עדיין שלטו השפות הזרות – צרפתית, גרמנית ואנגלית. ציון דרך בהחייאת הדיבור העברי היה מרי הסטודנטים בטכניון נגד חברת 'עזרה', שתמכה בהוראת המדעים בשפה הגרמנית. המרד, שזכה לשם 'מלחמת השפות', התחולל בשנת 1913 והסתיים בניצחונם של תומכי העברית שנה מאוחר יותר. ניצחון חשוב זה הוביל לכיסוסה של העברית כשפה המרכזית במוסדות הלימוד בארץ-ישראל.²⁵ במפקד שנערך בשנת 1916 הכריזו

40 אחוז מכלל היהודים תושבי הארץ – שאוכלוסייתה היהודית מנתה אז 30,000-40,000 נפש – כי העברית היא לשון הדיבור המרכזית שלהם. אך חוקרים דוגמת הרשב ונתן אפרתי התייחסו בספקנות מסוימת לעדות זו על תפוצתה של העברית. הרשב טען כי 'כידוע, הכרזה לחוד וחיים לחוד. הייתה תודעת הצורך בדיבור עברי, וגאווה בו, ולכן הזדהו עם דיבור עברי והכריזו על כך (וכי על מה יכלו להכריז: על היידיש הבזויה? על רוסית שפת האויב?)'.²⁶ תחנות נוספות בהתמסדותה של השפה העברית היו ייסודם של עיתונים יומיים בשפה העברית – למשל 'דואר היום', שנוסד בשנת 1919, ו'דבר', שנוסד בשנת 1925 – והכרזת השלטון המנדטורי על הענקת מעמד רשמי לשפה בשנת 1922.

בעשור השני והשלישי של המאה העשרים החלה העברית להיטמע בציבור. עד הקמתה של תחנת הרדיו העברית הראשונה היו מוסדות החינוך והעיתונות הכתובה הגורמים המרכזיים שזירזו את קליטתה בציבור. אך לטענתנו נקודת המפנה בהפיכתה של העברית משפת קריאה וכתובה לשפת דיבור הייתה כאשר נשמע לראשונה קולם של קרייני 'השעה העברית'. כאמור השידורים בתחנת 'קול ירושלים' המנדטורית שיועדו ליישוב עוררו התרגשות עצומה, זכו להאזנה נרחבת,²⁷ ועוררו דיון ער בקרב המאזינים. עוד בשלב תכנון השידורים הכיר ועד הלשון העברית

יום רביעי	
כ' ניסן, תשי"ג	7 באפריל, 1943
1.50	נעימות קלות בביצוע אלברט סנדלר ותזמורתו.
4.30	הסכת והשכל: עברית כתיקונה, מאת אברהם אבן-שושן (מסע ועד הלשון העברית). — מלמרק ועד היום: תכנית נגלוי תורת ההתפתחות, מוגשת ע"י ד"ר פלדמן-סיון. (מסע אגודת אייג תוך שתוף עם מחלקת החנוך של הוועד הלאומי).
8.40	שיחה על מאורעות היום.
8.45	תכנית מיוחדת לחייל העברי. (העברה ממועדון 'מנורה', ירושלים).
9.15	פרקי נגינה לפסנתר מאת אריה אבילאה. סונטינה (רבל). — מעשיה (נ. מסנר). מחולות המלך דוד (קסטל נאובו, מסקו).
9.45	תכנית אנגלי.
10.10	נעימות קלות.

מודעה בעיתון 'רדיו ירושלים' (2 באפריל 1943) על שידור של אברהם אבן-שושן מטעם ועד הלשון

24 אפרתי ציין את שנת 1881, שנת עלייתו של בן-יהודה לארץ-ישראל, כנקודת ציון בראשית הדיבור העברי למעשה. באותה שנה כתב בן-יהודה בזיכרונותי כי בערב הושענא רבה התארחו הוא ואשתו בביתו של יחיאל מיכל פינס ושוחחו על אודות תחיית הדיבור העברי: 'כרתנו שנינו ברית בתקיעת יד וברגש חגיגי מאד לדבר רק עברית' (אפרתי ולעיל, הערה 1, עמ' 1). הברית חלה גם על המישור האישי, היינו שיחה של כל מי שידוע עברית בתוך המשפחה, וגם על הרחבת הדיבור העברי בקרב אנשי היישוב.

25 הרשב (לעיל, הערה 1).
26 שם, עמ' 22. יש להביא בחשבון שמשנת 1916 עד 1936 גדלה אוכלוסיית היישוב פי עשרה, בעיקר עקב בואם של עולים רבים מאירופה, שלא שלטו בשפה העברית.

27 אפשר ללמוד על היקף ההאזנה ל'שעה העברית' מהשוואה בין מספר מקלטי הרדיו לפני ייסודו של 'קול ירושלים' למספרם לאחר מכן: בשנת 1932 היו ביישוב 836 מקלטים, ובשנת 1939 קפץ מספרם ל-42,600 – יותר מפי חמישים. ראו: א' אלמוג, 'ראשית שידורי הרדיו בארץ-ישראל בתקופת המנדט: אינטרס יישובי-ציוני או מנדטורי-קולוניאלי', 'בן-אריה (עורך), ירושלים בתקופת המנדט: העשייה והמורשת, ירושלים תשס"ג, עמ' 234. בתקופה זו גדלה אוכלוסיית היישוב פי עשרים ושלושה, מ-192,137 יהודים בשנת 1932 ל-445,457 בשנת 1939. הנתונים התקבלו מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מתוך *Statistical Handbook of Jewish Palestine*. ברצוננו להודות לגב' חוה קין על עזרתה.

בחיבתו של אמצעי התקשורת החדש להקניית העברית המדוברת. ביטוי להכרה זו מצאנו בנוכחות של נציג הוועד בישיבות התכנון של התחנה בשנת 1935 ובדבריו של ילין, ממייסדי ועד הלשון, בישיבת הוועד ב־20 בפברואר 1940, ארבע שנים לאחר ייסוד התחנה: 'הרדיו הוא כעת המכשיר החשוב ביותר להפצת העברית כי הוא ולא המורים מלמד את העם לשדרותיו לדבר עברית'.²⁸ למרות כל זאת הופתענו לגלות שאין בנמצא מחקר המנתח בצורה משמעותית את תפקידו של הרדיו בעיצובו, קידומו והפצתו של הדיבור העברי בציבור. אמנם רוב הכותבים בתחום, שייחסו את תפקיד הנחלת השפה לעיתונות הכתובה ולמוסדות החינוך, כחנו את החייאת הדיבור העברי בתקופות שקדמו להקמת הרדיו העברי,²⁹ אך לדעתנו מחקר בסוגיה חשובה זו אינו יכול להתעלם מתפקידו המרכזי של הרדיו בהתפתחות השפה ובהנחלתה לציבור. לפיכך מטרת מחקר זה להצביע על מקומו המרכזי של הרדיו בקידום הלאומיות העברית באמצעות גיבושה והנחלתה של השפה המדוברת. שלא כמו מחקרים עכשוויים על החברה הישראלית היוצאים מנקודת מבט אידאולוגית-ביקורתית, מחקר זה עוקב אחרי ייסוד השידור העברי ואחר התפתחות הדיבור העברי מנקודת מבטם של בני התקופה.

בעשור שחלף מאז ייסודה של 'השעה העברית' ועד הקמת המדינה יצרה תחנת הרדיו מופע חי, יומיומי, עדכני ודינמי של שיח עברי. חמישה מרכיבים של השידור העברי קידמו גיבוש של שפת דיבור אחידה ונגישה: (א) המאפיינים הטכנולוגיים של המדיום, המאפשרים האזנה משותפת לשידור חי, יצרו מרחב עברי וירטואלי ששימש כמטונימיה לאומה שבדרך, ושהקדים במעט את הריבונות הטריטוריאליות דה פקטו.³⁰ (ב) ההחלטה לאמץ הגייה תקנית לדיבור העברי המשודר תוך הסתמכות על החלטתו – האידאולוגית בעליל – של ועד הלשון שלושה עשורים קודם לכן, בשנת 1904, באה לידי ביטוי בבחירת ההגייה הספרדית כמחייבת – גישה שעמדה בניגוד גמור לנטייתם הטבעית של מחדשי הדיבור העברי, כולל קרייני הרדיו, שגדלו על הגייה אשכנזית. (ג) מציאה והמצאה של מונחים עבריים לטכנולוגיות חדשות ולאופני השימוש בהן והחדרת תחדישים לשפה בכלל, התרחשו באמצעות משא ומתן רציף ויצירתי בין מפיקי השידור, ועד הלשון וציבור המאזינים. (ד) מיסוד הנחלת השפה במדורים קבועים שיועדו למטרה זו האיץ את קצב הנחלת השפה. (ה) מעבר לצורך הרחוף לגבש את שפת הדיבור העברית, חיבו תכונותיו של המדיום החדש להתאים את סגנון הדיבור של קרייני הרדיו אל מאפייניו הטכנולוגיים ולעצב דרכי פנייה אל המאזינים הקרובים-רחוקים.

מצאנו עדויות על מקומו של הרדיו המנדטורי בהחייאת השפה העברית במגוון מקורות.³¹ עקבנו אחרי מה שנכתב בשנים 1936-1948 בנושא בעיתונים היומיים – 'הבקר', 'דואר היום', 'הארץ', 'דבר'

28 פרוטוקול ישיבת ועד הלשון, י"א באדר א ת"ש, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1940.

29 אבן-זוהר (לעיל, הערה 14); הרשב (לעיל, הערה 1); אפרתי (לעיל, הערה 1).

30 ראוי לציין שהממשלה הבריטית הפעילה אמנם צנזורה על הדיווחים הפוליטיים אבל לא התערבה בדיון האידאולוגי המהותי שהתנהל על גלי האתר בסוגיות שנגעו לעיצוב זהותה החברתית והתרבותית של המדינה העתידית. ראו:

E. Samuel, *A Lifetime in Jerusalem*, Jerusalem 1970

31 ברצוננו להודות למור מיטירני ועידו רמתי על עזרתם בחיפוש החומרים וארגונם.

מימין: מגדל האנטנה (225 מ') של תחנת השידור ברמאללה על גבי שער 'הגלגל', 11 באוקטובר 1945

למעלה: שער העיתון 'רדיו ירושלים' במלאות שלוש שנים לשידורים (מרס 1939)

ברקע: האנטנה ברמאללה (אוסף מסטון)

ו'תשע בערב' – שעסקו באופן שוטף בשידור העברי. כמו כן התחקינו אחר כתבות הקשורות לנושא השפה בשבועונים שיוחדו לשידורי רדיו – 'רדיו ירושלים' ו'הגלגל'.³² נוסף על כך אספנו באופן שיטתי מכתבים, מזכרים ומסמכים מאותן שנים בארכיון האקדמיה ללשון העברית. חומרים מתקופות מאוחרות יותר הנוגעים לתקופה הנדונה מצאנו בארכיון לתיעוד בעל־פה שבמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים ובארכיון 'רשות השידור'.³³

הנפשת הלאום העברי ב'קול ירושלים'

בהיותה מופע קולי קבוע שאיחד סביבו קהילת מאזינים יצרה כאמור 'השעה העברית' מרחב וירטואלי שבו נדונו, נוסו וגובשו המאפיינים האידאולוגיים, התרבותיים והלשוניים של האומה שבדרך. על

32 'רדיו ירושלים' (1938-1943) ו'הגלגל' (1943-1948) פרסמו את לוח השידורים השבועי והרחיבו בנושאים שנדונו בתכניות שונות.

33 למרבה הצער לא נשתמרו הקלטות מהתקופה הנדונה. בחלק מהמקרים התבססנו על הקלטות היסטוריות ששרדו, ושהושמעו בסדרת תכניות הרדיו 'אותות ומופתים', ששודרה בשנת 1986 לציון חמישים שנות שידור עברי בישראל.

מנת להבין את מקומו של המדיום הרדיופוני בתהליך גיבוש הלאומיות הציונית, מעניין להשוות בינו לבין המדיום המודפס, הרומן האוטופי של הרצל 'אלטנוילנד', פרי הניסיון הראשון לכתוב תסריט או להמציא דגם 'חי' של הלאום העתידי. הספר נכתב ארבעה עשורים קודם לתחילת שידורי 'קול ירושלים', כהדמיה של תרבות היומיום, של החגים המסורתיים והלאומיים במדינת היהודים ובעיקר של דמות העברי החדש, הפך לרב מכר בין-לאומי ותורגם לשפות רבות. הרולד איניס הבחין בין מדיום המגשר על זמן למדיום המגשר על מרחב.³⁴ עם הקמת 'קול ירושלים' נוסף על המדיום בזמן, היינו הרומן – שנותר רב מכר בחצי המאה שלאחר כתיבתו – מדיום במרחב, הוא הרדיו, המגיע לכל קצווי הארץ. אי אפשר שלא להבחין בהתאמה של כל אחד מאמצעי התקשורת הללו לשלב ההיסטורי בתולדות התנועה הציונית שאותו שירת. מטרתו של הרצל הייתה להנחיל בלבבות את דמותה של מדינת הלאום על מנת לחזק בקרב חברי התנועה את תחושת השייכות הלאומית, וחיזוק תחושת השייכות אמור היה להוביל לשינוי במציאות. לעומת זאת הרדיו העברי שימש כמדריך לעיצוב התרבות הלאומית במציאות העכשווית בשטח, תוך שהוא משנה מהותית את החזון ההרצליאני. בעוד ש'אלטנוילנד' נכתב בשפה הגרמנית, ובמציאות הארץ-ישראלית היומיומית שתוארה בו המשיכו העולים ממדינות אירופה לדבר איש איש בשפתו, ייחודה של 'השעה העברית' ב'קול ירושלים' היה בזיהוי השייכות הלאומית עם הדיבור העברי.

כאן המקום להזכיר שהייתה לעברית נוכחות פומבית בקהילת היישוב עוד קודם לכן, במגוון הרחב של העיתונים שיצאו לאור בארץ. אך המילה העברית הכתובה לא יצרה התפעמות בקרב הקוראים כפי שיצרה המילה הדבורה.³⁵ ראשית, בניגוד לקריאת עיתון, הנעשית ביחידות, והמפרידה את הקורא מהאנשים שסביבו, אפילו אם הם נמצאים באותו חדר, הקול מחבר את המאזין לסביבתו. ואכן על פי הגדרתו של ולטר אונג בעידן האוראלי הקדום הטווח שאליו הגיע הקול סימן את גבולה של הקהילה.³⁶ מרשל מקלוהאן זיהה את העידן האלקטרוני כעידן אוראלי משודרג, המחזיר את הקול למרכז הבמה, אך מרחיב את גבולות הקהילה לגבולות מדינת הלאום.³⁷ שנית, בניגוד לעיתונות המודפסת, שמדווחת על האירועים בפיגור (משתנה) לאחר התרחשותם, ושקוראיה מתפנים אליה כל אחד בזמנו שלו, הרדיו משרר בזמנים קבועים מדי יום, בשידור חי, ונקלט סימולטנית בקרב מאזיניו. הידיעה שפעולת השידור וההאזנה נעשות בו זמנית ובמשותף ממצבת את הפרט כחלק מקהילת המאזינים, לא כל שכן כשמדובר בתקופה רבת תהפוכות, כשהמאזינים חשים שותפות גורל עם שאר חברי הקהילה. שלישית, וספציפית להקשר ההיסטורי בעת הקמת הרדיו, בניגוד לעיתונים, שפנו כל אחד למגזר אידאולוגי מסוים ביישוב, ושייצגו את התפיסות של קבוצות שהיו מסוכסכות ביניהן בשאלת דמותה של הציונות, פנה הרדיו אל הקולקטיב הציוני בארץ בכללותו וכן אל יהודי התפוצות.

34 ה"א איניס, 'הטית התקשורת', ת' ליבס וא' קליין-שגריר (עורכות), טקסטים קנוניים בחקר התקשורת, רעננה תשס"ח, עמ' 207-229.

35 T. Liebes, 'Acoustic Space: The Role of Radio in Israeli Collective History', *Jewish History*, 20 (2006), pp. 69-90

36 W.J. Ong, *Interfaces of the Word: Studies in the Evolution of Consciousness and Culture*, Ithaca, N.Y. 1977

37 מ' מקלוהן, להבין את המדיה: שלוחות האדם, תרגמה ע' שורר, תל-אביב תשס"ג (הספר ראה אור במקור בשנת 1964).

השידור ברדיו ייצג את הקונסנווס כלפי פנים וכלפי חוץ. מנקודת מבטם של העורכים, תפקיד הרדיו העברי היה להשמיע את קולם של מנהיגי היישוב, לייצג את האומה המדומיינת אל מול שידורי האומות האחרות, ובכך לְמַצֵּב את הלאום כשווה בין שווים. ואכן אלה היו דבריו של אברהם כצנלסון, חבר בוועדת הרדיו, בשידור הפתיחה של 'קול ירושלים': 'למערכת הגלים הנושאים על גבם את דבר העמים לארצותיהם וללשונותיהם מצטרף היום הגל העברי אשר ישא לכל פינה בישוב, ובעתיד נקווה גם לכל פינה בתפוצות, את תורת ציון ואת דבר ירושלים'.³⁸

מסקירת עיתונות התקופה מתברר שיום פתיחת השידורים של 'קול ירושלים', היום שבו נשמע לראשונה דיבור עברי ברשות הרבים, היה נקודת ציון משמעותית בתולדות היישוב. כתבות שפורסמו לקראת יום פתיחת השידורים ולאחריו מלמדות על התפעמות מגודל השעה. ניתן להמחיש את עצמת ההתרגשות ואת תחושת הרגע ההיסטורי שאחזה בציבור בעת ההאזנה לטקס חנוכת 'השעה העברית', באמצעות מילותיו של איתמר בן-אב"י:

יום גדול הוא יום זה לשפתנו הלאומית. היום הגדול ביותר אולי לכל דורותיה, מאז החלו העברים ליצור את אחת הקצרות, המדויקות והמצלצלות ללשונות התבל. כי ביום הזה, יום ב', יועף הניב הכנעני – שפת כנען³⁹ בפיו של אביר נביאינו – ממרומי יהודה ובנימין, בגבולותיהן המלוכדים, לא רק לכל כנפי ביתנו הלאומי בתחיתו השלישית, אלא גם לכל אפסי העולם בכדוריותו הארצית.⁴⁰

הרוח האקסטטית בטור של בן-אב"י, שבאה לידי ביטוי הן במובאה כאן והן במובא מדבריו בראש המאמר, נבעה מן החיבור בין ירושלים התנ"כית לירושלים העכשווית ובין הנביאים הקדמונים למשוררי הציונות ולשומעים ברחבי העולם. בעיני בן-אב"י השידור העברי הראשון היה מעין התגשמות של חזון תנ"כי. חצי מאה לאחר עלייתו של אביו ארצה, הוא ראה בהקמת תחנת השידור חיבור מְהֻדָּש של היישוב הציוני בארץ-ישראל במאה העשרים להתיישבות העברית הקדומה ולעברית התנ"כית. חשוב לא פחות היה בעיניו המעמד הבין-לאומי שהעניק השידור העברי – שנשמע גם ברחבי תבל (בגלים קצרים) – ליישוב. כך, טען, רוכשת לה הקהילה הציונית מעמד של לאום חדש-ישן המצטרף למשפחת העמים.

במונחים עכשוויים בחקר תקשורת ההמונים שידור הרדיו העברי הראשון עומד בקריטריונים של מה שכינו דניאל דיין ואליהוא כ"ץ בהקשר הטלוויזיוני – אירוע מדיה, היינו אירוע חגיגי, טקסי, שבניגוד לאירועים חדשתיים, מתוכנן מראש בשיתוף פעולה בין היזמים (הממסד), המפיקים (התקשורת) והציבור.⁴¹ הרדיו, המדיום החלוצי בישראל, איחד סביבו אומה שלמה בשידור חי ויצר חוויה רגשית משותפת.⁴² שידור מסוג זה מתאפיין בפרסום נרחב מוקדם, המכין את הקרקע לקראת התרחשותו. מטבע הדברים העיתונות העברית ('הבקר', 'דואר היום', 'דבר' ו'הארץ')

38 א' כצנלסון, 'הגל העברי – נושא דבר הגאולה', הבקר, ט' בניסן תרצ"ו, עמ' 2.

39 'ביום הוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ונשבעות לה' צבאות, עיר ההרס יִאָמַר לאחת' (ישעיה יט, יח).

40 א' בן-אב"י, 'ירושלים היא המדברת', דואר היום, ד' בניסן תרצ"ו, עמ' א2.

41 D. Dayan & E. Katz, *Media Events: The Live Broadcasting of History*, Cambridge 1992 41

42 T. Liebes, "'Hear Oh Israel": Radio, Nation-Building and Collective Memory', D. Mendels (ed.), *On Memory: An Interdisciplinary Approach*, Bern & New York 2007

שדה אנטנות ותחנת
השידור ברמאללה
(אוסף מטסון)

למעלה: כותרת
בכתבה על פעילות
הרדיו, 'הגלגל',
יולי 1944

התגייסה לקראת השידור, והנחתה את המגזרים השונים באשר למועדו – 30 במרס 1936 בשעה 4:15 – ולדרך איתורה של התחנה בסקאלת ערוצי השידור. העיתונים אף הרחיבו על ההיסטוריה של המדיום וסיפרו על מוצאו היהודי של היינריך הרץ, וכן סיפרו על ההיסטוריה של השידור העברי, על תחנת הרדיו העברית הראשונה בעולם שנבנתה לרגל 'יריד המזרח' בשנת 1932, ושנסגרה זמן לא רב לאחר מכן.⁴³

אירועי מדיה בטלוויזיה מתאפיינים בהזמנת חברים לצפייה משותפת בחדר המגורים (ולא כרגיל ביחידות, בנעלי בית). לעומת זאת ההתרגשות העצומה שעורר שידור הרדיו הראשון בציבור באה לידי ביטוי דווקא בנהירה לרחובות, בהתכנסות במרחבים ציבוריים ובהאזנה משותפת כאמצעות מגברי קול שהוצבו מבעוד מועד. הפריצה החוצה, אל המרחב הפומבי, הייתה תולדה של מצב שבו לא בכל בית היה מקלט רדיו, אך גם של הצורך להתחבר להמוני קהילת הלאום. העיתונות תיארה בהתרגשות הראויה את התקבלותו של השידור הראשון ברחבי הארץ. למשל 'הבקר' דיווח ביום שלמחרת כיצר נראו הרחובות בתל-אביב ובחיפה בעת השידור:

התעוררות מיוחדת שררה אתמול בתל אביב עם הגיע זמן פתיחת רדיו רמאללה.⁴⁴ כל הרחובות גם הרחוקים ביותר רטנו ומלאו צלילי התחנה הא". בפרט הורגש הדבר ברחובות הראשיים. חנויות הרדיו והחשמל הוציאו

43 מ' אברמוביץ', 'התחנה העברית הראשונה ב-1932', דבר, ז' בניסן תרצ"ו, עמ' 4.

44 אירוע הפתיחה החגיגי של תחנת 'קול ירושלים' התקיים ברמאללה, אולם 'השעה העברית' שודרה מדי יום מתחנת השידור בירושלים.

'מארי' תימני מאזין
לרדיו ירושלים
(אוסף מטסון)

החוצה מגבירי קול. אלפי איש עמדו בחוצות והאזנו. הקהל קיבל בהתרגשות את התוכנית העברית [...] אתמול בשעה 4:15 אחה"צ [...] נאסף קהל רב ברחובות חיפה לשמוע את טקס הפתיחה ברמיה הקול שהוקמו לתכלית במקומות שונים בעיר.⁴⁵

חמישים שנים מאוחר יותר, בתכנית היוכל ל'קול ירושלים' ששודרה ב'קול ישראל', שחזרו מאזינים את ההתרגשות שאחזה בציבור עם פתיחת השידורים. הם זכרו כיצד הקולות שבקעו מהמקלט יצרו תחושה שנעשתה קפיצת דרך משמעותית לקראת הקמתה של מדינת ישראל: 'ובשעה היעודה התרחש הנס הזה וידענו שקרה דבר חשוב, שהיישוב היהודי, המדינה בדרך, רכשה מכשיר חשוב מאד של התבטאות לעצמו וכלפי אחרים. זה היה מאורע היסטורי'. חלקם אפילו ראו בעיני רוחם את החזון הלאומי קורם עור וגידים: 'בצהריים היינו, עוד לא היה לנו רדיו והלכנו אל ידיד שלנו לשמוע את "קול ירושלים" [...] רצינו לשמוע ומאד התרגשנו. התרגשנו כאילו בישרו לנו שקמה מדינת ישראל [ההרגשה שלנו]. כך התרגשנו מ"קול ירושלים" באותו הרדיו שלא נתנו לומר את זה כל כך הרבה

45 'פתיחת תחנת הרדיו הא"י', הבקר, ח' בניסן תרצ"ו, עמ' 1. כך למשל תיאר גרשון סוויט, יושב ראש אגודת העיתונאים בירושלים, את עצמת הרגש שעורר השידור בעברית ברדיו בקרב הציבור היהודי בארץ: 'ומשנשמעו לראשונה המילים העבריות עבר רטט בקרב כל המאזינים העבריים ביים ובת"א בעמק ובגליל, בדרום ובשפלה בכל מקום שבו נמצאה אוזן קשובה כדי לחוג את המאורע החשוב ברוב עם, התקינו בתי המסחר למקלטים בערים הגדולות רמי קול ברחובות אשר מסביבם נתקבצו מאות עוברים ושבים. ומשנשמעו המילים "ירושלים מדברת" גדלה ההתרגשות, לחצו איש את יד רעהו וברכו שהחיינו על הגיעם ליום שבו נשמע ברמה קול העם העברי בציון' (צ' גיל, 'מ"קול ירושלים" עד "קול ישראל": שלושים שנות שידורים עבריים בגלים בינוניים, רוגשים וסוערים', ד' כספי וי' לימור [עורכים], אמצעי תקשורת המונים בישראל: מקראה, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 235-250).

שנים'. אחרים תיארו את הרגע כמונחים של התעלות רתית: "קול ירושלים", בשבילנו זה היה מין [...] התגלות של גאולה, של משיח.⁴⁶

השידור הראשון מתחנת הרדיו המנדטורי היה אם כן אבן פינה בחיזוק האמונה שהמדינה היהודית קום תקום, ושחלק בלתי נפרד ממימוש החזון הוא מתן מעמד פומבי לעברית מול האנגלית, הערבית והשפות שהביאו היהודים מהגלויות השונות ובראשן היידיש. מן העדויות המצטברות עולה שהשידור הראשון היה נקודת ציון אף בתהליך החייאת הדיבור העברי. מנקודה זו ואילך התמקדו מייסדי התחנה, בליווי ועד הלשון, בשלושה מרכיבים לקירוב השפה לציבור – הגייה, עדכון אוצר המילים והנחלת הלשון. נוסף על כך גיבשו עורכי התחנה ומגישיה את המשלב הנאות ואת נימת הדיבור הנאותה בשידור.

אימוץ ההגייה הספרדית כמבטא המחייב ב'קול ירושלים'

שידורי 'קול ירושלים' בישרו למאזינים שהעברית הפכה להיות השפה המדוברת ביישוב לא רק להלכה כי אם למעשה. במישור המעשי הוטלה על התחנה האחריות לגיבוש אופני ההגייה התקניים של הדיבור העברי. ההחלטה המשמעותית ביותר במישור זה הייתה ההחלטה לאמץ את ההגייה הספרדית, כולל ביטוי מוקפד של האותיות הגרוניות, ולהנחילה לקריינים המופקדים על מלאכת השידור, שדרך דיבורם הייתה אמורה לשמש דוגמה למאזיניהם.

הרקע ההיסטורי לאימוץ המבטא הספרדי

רוב מייסדי התנועה הציונית מוצאם היה במזרח אירופה, וההגייה הספרדית הייתה שונה מאוד מצורת ההגייה שעליה גדלו, ושבה ביטאו את העברית בצעדיהם הראשונים להחייאתה. למרות זאת לאחר דיונים סוערים באספת המורים בשנת 1904 התקבלה ההחלטה להחיל על מוסדות החינוך את ההגייה הספרדית.⁴⁷ עם זאת האספה התפשרה בעניין הכתיבה והחליטה לאמץ את הכתב האשכנזי (הכתב הספרדי דומה למה שמכונה בימינו כתב רש"י, והכתב השגור בימינו הוא אכן זה האשכנזי).⁴⁸ ההחלטה הדרמטית בעניין הדיבור יושמה באופן חלקי בלבד. הבעייתיות שבה ניכרת למשל בקביעה שבכתיב הספר האשכנזיים 'ילמדו בשתי הכיתות היסודיות במבטא אשכנזי, ומהכיתה השלישית גם במבטא הספרדי כדי שידעו הילדים את שני המבטאים, והיפוך הדברים בכתיב הספרדיים'.⁴⁹ הרשב הדגים את הבעייתיות שבאימוץ ההגייה הספרדית, שהייתה זרה ומוזרה לדרך הביטוי של האשכנזים, בציטוט מדבריו של 'יהודי אדוק' שהתאונן על כפיית ההגייה הספרדית באמרו 'באשר

46 'אותות ומופתים', תכנית 1, 1986, ארכיון רשות השידור.

47 הרשב (לעיל, הערה 1), עמ' 38; אפרתי (לעיל, הערה 1), עמ' 36-39.

48 מנקודת מבט עכשווית ניתן לטעון שהחלטה זו קיפחה את הספרדים בכך שהעניקה להם את ההגייה בעל-פה, שכל קיומה בדיבור החולף, אך העניקה לאשכנזים את הכתב, השורר לאורך זמן. ואכן הרב עובדיה יוסף טען באחת מדרשותיו בבדיחות דעת: 'אנחנו קיבלנו את ההגייה הספרדית ואת הכתיבה לקחו האשכנזים. סימן לדבר: הקול קול יעקב והידיים ידי עשו' (שיחה אישית עם פרופ' יהודה ליבס).

49 האספה השמינית של ועד הלשון, י' בטבת תרנ"ה; צוטט אצל: אפרתי (לעיל, הערה 1), עמ' 21.

ללשון עצמה, זו חצי צרה', אך הוא ניסה כמה וכמה פעמים 'להתפלל בהברה הספרדית אבל לשונו דבקה אל חיכו ולא הבין את "משמעות המילות"'.⁵⁰

מדוע הוחלט לאמץ את ההגייה הספרדית אף שהאשכנזים היו רוב באוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל בתחילת המאה העשרים, ולמרות הקושי המוכנה של המהגרים ממזרח אירופה לאמץ אותה? התשובה על כך טמונה באידאולוגיה הציונית, שבמרכזה עמדו שלילת הגלות והשאיפה לחזרה לארץ האבות ולעברית העתיקה בגרסתה האוטנטית ביותר. תפיסה זו באה לידי ביטוי באותה עת למשל בטור של שמעון וולף בעיתון 'הארץ'. וולף כתב כי התימנים הם אלה המשמרים את הגחלת השמית של עם ישראל ואת הצורה הטהורה ביותר של ההגייה העברית, וכי 'לא נתגלגלו לאירופה ולא נגואלו מהשפעתם ותרבותם [של האירופים]'.⁵¹ האוטנטיות של המבטא המזרחי ניכרה בכך שנתן 'טעם לכל עשרים ושתיים האותיות של הא"ב העברי והצדיק את קיומן'.⁵² ייתכן שגם בן-יהודה בכתבו כי המבטא של היישוב הספרדי המבוסס בירושלים 'נשמע מכובד יותר ממבטאם של החרדים האשכנזים של היישוב הישן', התכוון לאפשרות לבטא את כל טווח הצלילים המגולמים באותיות השפה העברית.⁵³ ליפי הצלצול המזרחי של טי"ת, עי"ן וקו"ף הוסיף בן-יהודה את הכוח והעוז שבדגשים באותיות טי"ת וקו"ף, שאם לא משתמשים בהם 'כל הלשון היא רפה, חלשה, בלי העוז המיוחד שהדגש נותן למילה'.⁵⁴

לרוע המזל דווקא כשעקרון ההטעמה הספרדית של העברית התקבל באספת המורים, התפתחה באירופה שירה עברית שמשקלה תלוי לחלוטין בדרך ההגייה האשכנזית ('שלום רב שובך ציפורה נחמדת'). התפתחות זו הגבירה את ההתנגדות לכלל החדש בקרב סופרים ומשוררים שעלו ארצה. למשל שאול טשרניחובסקי תקף בשנת 1911 את ההחלטה לאמץ את המבטא הספרדי בטענה שהוא הורס את השירה העברית החדשה:

כשהיו לנו אך מעיינים בספרים או גם קוראים בהם לא היה הרע גדול כל כך; אבל עכשיו, אחרי שזכינו לראות בתוכנו אנשים מודקלים את פרי יצירתם או פרי יצירת אחרים בציבור הרבר שונה לגמרי. ואין הדבר עוד רע כל כך בנוגע לפרוזה, אבל כשבאים לקרוא בקול שירים אז אנו רואים את כל הזרות שבדבר [...] כי מיטב השיר צלצולו – משקלו, וכי שיר יאמר לדיבור מוזיקלי יש לו מידה קצובה [ההדגשה שלנו] [...] הריתמוס היתה כולה חסרה בשירה, וכובד המשקל היה מונח על החרוז בלבד.⁵⁵

הקשיים שהתגלו באימוץ ההגייה הספרדית על ידי הציבור האשכנזי וההתנגדות העקרונית שעורר מבטא זה בקרב חלק מאנשי הרוח, באו לידי ביטוי בתיאורו של ילין, יושב ראש ועד הלשון, את היטמעות ההגייה ביישוב בשנת 1913. לטענת ילין הטמעת ההגייה הצליחה רק באופן חלקי,

50 'יהואש [ש] בלומגרסון, מניו יורק ועד רחובות וחזרה, תרגמה צ' בן-אביגדור, תל-אביב תש"ט, עמ' 161; צוטט אצל: הרשב (לעיל, הערה 1), עמ' 38.
 51 הרב ש"י לוי אל מערכת 'לשונונו', 20 בספטמבר 1939, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1939.
 52 מ' שלי, 'על המבטא ב"קול ישראל"', לשונונו לעם, טו, ד-ה (תשכ"ד), עמ' 88.
 53 הרשב (לעיל, הערה 1), עמ' 54.
 54 א' בן-יהודה, החלוש ושברו: מבחר כתבים בעניני לשון, בעריכת ר' סיוון (עורך), ירושלים תשמ"ו, עמ' 203; צוטט אצל הרשב (לעיל, הערה 1), עמ' 39.
 55 האקדמיה ללשון העברית (לעיל, הערה 1), עמ' 164-167.

'אשכנזינו שהסתפרדו עזבו את מבטאיהם הם, ועד המבטא הספרדי האמיתי [ההדגשה שלנו] לא באו. ובכן עלינו להובילים עדין'.⁵⁶ ואכן לקראת הקמת 'קול ירושלים', כשני עשורים מאוחר יותר, קיבל עליו הרדיו העברי, בעידודו של ועד הלשון, את משימת ההנחלה של ההגייה הספרדית, ראשית בקרב קרייניו, ובאמצעותם ביישוב כולו.

המבטא הספרדי ב'קול ירושלים'

ההכרה ברדיו העברי כאבן יסוד לבניין האומה העניקה חשיבות לכל פרט ופרט בהפקה הרדיופנית, וסוגיית ההגייה הייתה המשמעותית ביותר בצעדי הראשונים של השידור. חשיבות המבטא מקורה בתפיסה שתפקידו של הרדיו, בהיותו אמצעי מרכזי לגיבוש הלאומיות, לקבוע נוסח מוסכם על החברה. מבטא זה נקבע על ידי האליטה הלאומית ביישוב, ועל הקריינים הוטלה החובה ללמדו וליישמו על כל מרכיביו.⁵⁷ בהנחלת ההגייה הראויה לכלל הציבור הייתה שאיפה ליצור אחידות באופן הדיבור העברי במגזרים השונים, כפי שהעיד ראובן סיוון, שהיה היועץ הלשוני לתחנת 'קול ירושלים' ועורך הפינה 'עברית כתיקונה': 'בתקופה שלפני הקמת המדינה והרדיו ניסו לגבש שפה עברית אחידה כולל ההיגוי שלה. המטרה היתה ליצור אחידות תוך שימוש במשאבים ממקורות שונים (למשל ו' ערבית מול יידיש). האחידות היתה חלק מהמאמץ ליצור חברה אחידה'.⁵⁸

מהתכתובת בין ועד הלשון לעורכי 'קול ירושלים' עולה כי הרדיו בסוגיית המבטא החל כבר בישיבות שהתקיימו שנה לפני פתיחת התחנה. בישיבת הוועד הפועל של ועד הלשון בירושלים שהתקיימה ביוני 1935 בהשתתפות פרופ' יוסף קלוזנר, אבינועם ילין וד"ר יוסף ריבלין, הוחלט ש'מכיוון ששאלת המבטא יש לה ערך מעשי מיוחד עם פתיחת תחנה זו, יש להביא שאלה זו לפני אסיפה כללית מיוחדת של ועד הלשון'. כמו כן יש להעמיד את השאלה לדיון בחוברות הקרובות של 'לשונו'.⁵⁹

56 שם, עמ' 160-161.

57 כך הסביר זאת אבא בנדור, היועץ הלשוני של 'קול ישראל', ארבעה עשורים לאחר מכן: 'בכל אומה ולשון המיבטא שבתחנת השידור מייצג נוסח מסוים ומוגדר היטב, שהכול רואים בו את המוסכם ואת הרשמי שבלשון. לפי המוסכם הזה כל תחנת שידור קובעת לה הלכה למעשה מהי דרך ההגייה שצריכה לחייב בשידוריה, איזו הגייה היא מתירה לשידור ואיזו היא פוסלת. ואם יש באותה מדינה הרבה דרכים בהגייה מחמת ריבוי דיאלקטים, התחנה בוחרת לה אחד מן הדיאלקטים וקובעת אותו, ואותו בלבד, למבטא המחייב. לא שהיא סבורה שאותו דיאלקט שהיא בחרה לה "יפה" יותר, "נכון" יותר, "חשוב" יותר, אלא מתוך טעמים של מנהג ושל מסורת בחינוך בחברה, כגון: לפי שיטת הלימוד המקובלת בבית ספר באותה מדינה, לפי המיבטא המקובל בקרב משכיליה, בנאומים ובהרצאות לפני הציבור, בתיאטראות וכיו"ב – מדינה מדינה ושיטתה, מסורתה, טעמה ושאר אמות המידה שלה. בלשון העברית המחודשת שבארץ ישראל הועדף כידוע המיבטא הספרדי [...] המיבטא הספרדי מועדף היום, מפני שכך הוכרע בתהליך התחייה של הדיבור העברי בדורותינו האחרונים [...] תחנת השידור קיבלה עליה את המיבטא "הספרותי" הזה בשלמותו והוא המחייב את הקריין המקצועי בשידוריו. אין קריין רשאי לבחור לו מתוך המיבטא הזה פריטים אחדים כראות עיניו ולנטוש את השאר, אלא חובה עליו לסגל לו את השיטה כולה [...] יש הרבה תחנות שידור בעולם, שאין מיבטאן מייצג את דיבורם של רוב אוכלוסי המדינה, אלא של מיעוט, כגון של חבל אחד, או של עיר אחת (כגון עיר הבירה) או של שבט אחד, או של מעמד אחד וכיו"ב. ועם זה אין שאר ציבור המאזינים רואים בבחירה הזאת קיפוח' (א' בנדור, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד, עמ' 9-11).

58 ריאיון עם סיוון, 31 בינואר 1977, המדור לתייעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, תיק (133) 7, עמ' 12-13.

59 פרוטוקול ישיבת ועד הלשון, ז' בתמוז תרצ"ה, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1935.

בבדיקת התכתובת מצאנו שבכל שנות פעילותה של תחנת 'קול ירושלים' עמדה סוגיית ההגייה הנכונה על הפרק. הקשרים בין ועד הלשון ל'קול ירושלים' באו לידי ביטוי בראש ובראשונה בעיסוק בשאלות ותשובות בענייני הגייה נכונה, ולעתים אף במכתבי נזיפה שנשלחו מהוועד למנהל תכניות הרדיו, ושירדו לפרטי הפרטים. למשל מזכיר ועד הלשון התלונן על הגייה בנוסח האשכנזי (אין לומר חומרי גלם אלא חומרי גלם)⁶⁰ ועל הגייה מוטעית של עי"ן הפועל בבניינים פיעל והתפעל (למשל אין לבטא להסתייע אלא להסתייע). את המכתב בעניין הגיית עי"ן הפועל סיים המזכיר בנזיפה: 'אנו סבורים שלא מן הראוי לשנות בדבר הזה הנהוג בעם, בייחוד כשהשינוי עלול לגרור את ההגייה גם בסוף פסוק בבנינו'.⁶¹

הקשר בין ועד הלשון ל'קול ירושלים' בא לידי ביטוי גם בתדרוך הקריינים ומעט מאוחר יותר אף בנוכחות קבועה של נציג הוועד כיועץ לשוני בתחנת הרדיו. דרכי ההגייה בשידורי הרדיו נקבעו לאחר התייעצות בוועד הלאומי ובוועד הלשון, שבראשו עמד ד"ר יצחק אפשטיין, שהיה אחראי ללמד את הקריינים קריאה מוטעמת.⁶² בהמשך הדרך מונה יועץ לשוני (יצחק לבני), שעבד בתחנה עצמה, ושהיה אחראי בין היתר להנחיית קריינים באשר להגייה הנכונה של העברית. ראוי לציין שעיקר הביקורת

על דרך ההגייה הופנתה כלפי המרצים והשרדים האורחים שלא עברו הכשרה לשונית, ושהיו באופן טיפוסי בעלי מבטא יידי-רוסי. ניצני הבעייתיות הופיעו כבר בפתחת השידורים, ב־30 למרס 1936, בקריאתה של חנה רובינא מתוך 'מגילת האש' של ביאליק במבטא רוסי כבד.

ועד הלשון ו'קול ירושלים' גם שיתפו פעולה בזמנות שמטרתן הייתה קידום הדיבור העברי התקני בארץ. נציגים מוועד הלשון ומ'קול ירושלים' היו חברים ב'מועצה לשיפור הדיבור העברי' שהקים בשנת 1946 פרופ' שלמה רב גויטיין, מזרחן מהאוניברסיטה העברית, 'בשל מצבו הירוד

של המבטא בארץ ישראל'.⁶³ גויטיין תקף את אזלת היד של מערכת החינוך העברית בעניין זה וטען כי 'בעוד שבארצות אחרות השפה התקנית נלמדת מגיל הגן דרך ביי"ס, הרי שבישראל התעמולה'⁶⁴

למעלה: יצחק לבני, מתוך 'רדיו ירושלים', 31 במרס 1939

למטה: חנה רובינא מגישה תכנית ברדיו ירושלים, ינואר 1946, מתוך 'הגלגל', 4 בפברואר 1946

60 מכתב אל 'קול ירושלים', 9 בנובמבר 1939, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1939.

61 מכתב אל 'קול ירושלים', 28 בינואר 1941, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1941.

62 מהרריאיון עם סיוון למדנו שד"ר יצחק אפשטיין הוא שהגה את הפתיח המוכר 'זהרי החדשות ועיקרן תחילה'. ראו: ריאיון עם סיוון (לעיל, הערה 58).

63 פרוטוקול ישיבת ועד הלשון, כ"ג בניסן תש"ו, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1946.

64 יש לזכור שלמונח תעמולה לא הייתה קונוטציה שלילית כפי שיש לו היום. 'תעמולה' שימשה כמילה נרדפת ל'חינוך' או ל'הסברה'.

אינה מספיקה לתיקון השפה העברית מכיוון שהם (העולים) רגילים לדבר את השפה בדרך הגייה מסוימת שנשמעה כבר בדיבור'. המועצה, שקיבלה עליה להפיץ את החלטותיו של ועד הלשון, לא ראתה אמצעי מתאים יותר למשימה זו מהרדיו העברי. וגויטיין העלה הצעה מקורית: 'לחנך את הציבור על ידי קטעים ספרותיים שייקראו בהגייה מתוקנת בתוכנית השידור של שרות הרדיו'.⁶⁵

כפי שעולה מתלונתו של גויטיין, כבר בחגיגות העשור להקמת התחנה העברית הובחנו הקשיים בהטמעת המבטא הספרדי בקרב ציבור דוברי העברית בארץ-ישראל. בחינת עדויות מאוחרות יותר בנוגע להצלחת יישום ההחלטה של הסדרות המורים בתחילת המאה העשרים מראה כי הרדיו נחל הצלחה מועטה בלבד, ולמעשה כל שנותר מהמבטא שניסו מחיי השפה לקדם הוא ההטעמות המלעיליות (שאימוצן אכן גרם לאבדן הריתמוס של השירה העברית שנכתבה לפי ההגייה האשכנזית). שלושה עשורים לאחר הקמת התחנה, בשנת 1964, קונן מאיר שלי, חבר האקדמיה

למעלה: חמדה פיינגבאום, מייסדת התכניות לנוער

למטה: הסופרת ימימה טשרנוביץ, שנמנתה על צוות השידורים לנוער

משמאל: שידורים לנוער

התצלומים במפתח עמודים זה מתוך 'רדיו ירושלים', 31 במרס 1939

ללשון העברית, כי לכישלון באימוץ המבטא יש השלכות מרחיקות לכת על תקומתו של העם יהודי בארץ-ישראל: 'מצבה של הלשון בפי העם היושב בארץ הוא בכל רע, והולך ורע מיום ליום. והרי החוט המשולש שהזכרתי – עם לשון וארץ – הוא חוט השתי ברקמת עצמאותה של כל אומה. נותק אחד מהשלושה – מסתרסת הרקמה כולה. והנה מה קרה לנו? שבנו להיות עם, שבנו אל הארץ – בניסים אבל שבנו. אל הלשון עדיין לא שבנו'.⁶⁶ לטענת שלי הכישלון בהטמעת ההיגוי הנכון נבע מההתרכזות במאבק על טריטוריה וגבולות, שהובילה להזנחת מאמצי השלטת המבטא בשלמותו בציבור, ומגלי העליות, שגרמו להיווצרות בליל מבטאים. במיוחד קונן שלי על ה'השתכנות' של

65 פרוטוקול ישיבת ועד הלשון, כ"ט בכסלו תש"ז, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1946.

66 שלי (לעיל, הערה 52), עמ' 87.

עולים מזרחים, שבמקום להכתיב לכלל הציבור את דרך ההגייה, אימצו את דרכי ההגייה הקלוקלות של ילידי הארץ.⁶⁷

המצאת תחדישים בתחום הרדיו והשידור

לצד השאיפה לחזור אל צלילי העברית האותנטית עלה צורך מעשי למלא חסרים לקסיקליים שנוצרו בשפה בעקבות אימוץ טכנולוגיות חדשות בתחום השידור, ולהמציא מונחים עבריים לרכיבים, לדרכי תפעולם, לפעולתם ולאופני השימוש בהם.⁶⁸

הדיון הראשון בסוגיית אופייה העתידי של התחנה העברית התקיים בסתיו 1935, כחצי שנה לפני הקמתה של התחנה, בהתייעצות בין נציגי המוסדות הנוגעים להקמת הרדיו – הוועדה

המייעצת בשאלת תכנית הרדיו (מטעם ממשלת המנדט), הסוכנות היהודית, מחלקת החינוך, ועד הלשון והנהלת 'יריד המזרח'. המטרה הראשונה שהוצגה בפרוטוקול הישיבה, מטעם פרופ' נפתלי הרץ טורטשינר, חבר בוועד הלשון, הייתה 'לדאוג לקביעת מונחים עבריים, ולשמור על טהרת הלשון בחלק העברי על ידי בחירת המרצים ועריכת החומר'.⁶⁹ ליישום

מטרה זו מונתה ועדה בתוך ועד הלשון, שכללה לשונאים ומהנדסי רדיו, והוטל עליה לעסוק בתרגום מונחים טכנולוגיים ומונחים הקשורים לתחום השידור עצמו.⁷⁰ הוועדה שיתפה פעולה עם מנהל התכניות ב'קול ירושלים', אליעזר לובראני, ואספה לצורך עבודתה רשימת מונחים לתרגום. במסגרת זו נולדו מילים חדשות שנדרמה כי הן מלוות אותנו מאז ומעולם, דוגמת 'שידור' (Broadcasting), 'מגבר' (amplifier) ו'תסכית'

(מגרמנית Horspiel). לעומת זאת הצעות לתרגומים ציוריים לא פחות לא נקלטו בשפה העברית. כך למשל הפרעה אטמוספירית (Atmospherics) תורגמה כ'שקשוק אווירה', break down of service תורגם כ'שיתוק פעולה' ו-transmission כ'משלח'.⁷¹

אליעזר לובראני

67 שם, עמ' 87-88. מעניין לציין שכישלון הנחלת המבטא בא לידי ביטוי בדרך ההגייה לא רק של כלל הציבור, אלא גם של הקריינים עצמם. למשל סיוון סיפר כי בידיו עדויות לכך שקריינים התמרדו נגד הגיית ח"ת וע"ן, ככל הנראה בשל הקונוטציות המעמדיות שדבקו במבטא הספרדי על רקע העליות של שנות החמישים. ראו: ריאיון עם סיוון (לעיל, הערה 58). בהקשר זה הבחין אבן-זהר שלמרות ההכרזה על המבטא הספרדי כמבטא הרשמי בתחנה החדשה, הרי בפועל 'כאשר ניתנה ההזדמנות לעברית להישמע באופן רשמי בתחנת השידור המנדטורית, לא נשמע בה כלל מבטא "ילידי": מה שנשמע בה היה או מבטא לא-ילידי, בדרך כלל "רוסיידי", או מבטא המנסה להיות "מזרחי" (כלומר המבצע את העיצורים ח"ת וע"ן כמנהג עדות המזרח). ושניהם כאחד ניסו לקיים את כללי המורפולוגיה הטברנית, בעיקר במה שנוגע לה"א הידיעה, אותיות השימוש, הגאי בכ"פ ו"השווא-הנע" (אבן-זהר [לעיל, הערה 14], עמ' 183).

68 ועד הלשון עסק ביצירת מונחים במגוון תחומים, והנושאים שעמדו על סדר יומו עשויים ללמד על הנושאים שהעסיקו את הציבור באותה עת. כך למשל במסמך המסכם את פעולת הוועד בשנת 1936 הוצג סדר העניינים שהונח על שולחנו: בקשות והצעות לתרגום מונחים בתחומי גידול צאן, נגינה ופסיכואנליטיקה.

69 פרוטוקול ישיבת ועד הלשון, ד' בתשרי תרצ"ו, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1935.

70 באופן אירוני אחת הבעיות המרכזיות שפגעו בתרגום מונחי טכנולוגיות תקשורת מתקדמות הייתה קשיי התקשורת בין ירושלים לתל-אביב באותה עת. למשל מהנדס תל-אביבי שהתבקש לתרום את ספרייתו הטכנית למלאכת התרגום השיב כי ישמח לעשות זאת אך לא ברור לו כיצד יוכל להעבירה לירושלים. מכתב אל המזכירות המדעית של ועד הלשון, 11 באוגוסט 1936, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1936.

71 ועד הלשון, 'רשימת מונחי הרדיו', לשוננו, ט (תרצ"ח), עמ' 133-147.

תהליך העשרת השפה העברית נמשך תוך כרי העבודה היומיומית של 'קול ירושלים' בצורת משא ומתן מעגלי בין השדרנים, שהעבירו את ההחלטות מרמת המילון (Langue במינוח של פרדיננד דה סוסיר) לרמת הדיבור (Parole במינוח של דה סוסיר), ועד הלשון, שביקר את רמת העברית בשידורים, שלח אל מנהלי הרדיו הצעות לתיקון וטיפול בבקשות שהופנו אליו מצד השדרנים לתרגום מונחים שחסרו להם בעת השידור, והציבור, שהאזין לשידורים ושלח מכתבי ביקורת אל ועד הלשון ואל מערכות העיתונים. מעניין לציין שהציבור היה פעיל ויצירתי בביקורתו על תחדישים ובהמצאת מונחים חדשים לא פחות משני הגופים שהופקדו על מלאכה זו. למשל המאזין יצחק באוער הציע במכתב אל ועד הלשון להשתמש ב'אוטומובילים' כצורת הרבים של 'אוטו'.⁷² נוסף על התרומה להרחבת הלקסיקון העברי היו מאזינים שהביעו מחאה על תחדישים ששמעו בשידור. למשל אחד המאזינים התלונן במכתב למערכת עיתון 'הארץ' על השימוש במילה 'להשתמע' בסופן של תכניות בנימוק שהמונח, המרמז על הדריות, אינו מתאים לתקשורת המונים חדי-כיוונית.⁷³

למרות המעורבות הנמשכת של הציבור בשיפור השפה העברית המדוברת ברדיו, עיקר הרדיו, שגלש פעמים רבות לכדי חילוקי דעות סוערים, התנהל בין שני הגורמים האחרים. בשנת 1939 התחולל ביניהם עימות חזיתי בעקבות מכתב ביקורת שנשלח מוועד הלשון אל לבני, שהיה ממונה על השפה העברית ברדיו באותה עת. הוועד זעם על לבני מפני שלקח לו סמכות לקבוע מונחים ללא התייעצות מוקדמת. הוויכוח החל בשאלה עניינית על משקל קיטלון בצורת נפרד ובסמיכות (כישלון, כישלון), וגלש לעימות כעוס ועקרוני על הסוגיה למי הסמכות האחרונה לקבוע החלטות מחייבות בשפת השידור. ועד הלשון התריע על כך שכוחו של הרדיו להנחיל עברית תקנית לציבור מנוצל שלא מדעת להטמעת שיבושים. בתגובה על קביעת ועד הלשון כי 'בכגון זה ראשי להכריע רק ציבור הבלשנים ולא [השדרן] היחיד', השיב לבני במכתב שהחל בטון סרקסטי ונמשך בזעם מתפרץ:

מה אדיבה היא אזהרתכם [...] מקווים שברשימותיו הבאות יזהר [ועד הלשון] מלקבוע הלכות לשוניות שאינן מבוססות כל צרכן. מה סגנון? מה טון בחרתם כלפי בטרם הוכחתם לי את ההפך! אני אמרתי דברים של טעם, נימוק, ספירה, מחקר, אמנם צנוע, ואתם בלגלוג ובגינוי באתם עלי [...] עיניכם צרה בשלי. כוח עצמי עמי לפניכם ואתם במקום לקרבו דוחים אותו מעליכם בכוח השלטון הנתון בידכם.⁷⁴

הוויכוח הסוער מעיד שסוגיית העברית התקינה הייתה בנפשם של כל המעורבים בשידורי הרדיו ובהאזנה להם ועל מרכזיותן של השיחות בענייני לשון בלוח המשדרים בימי הרדיו הראשונים. 'השעה העברית', שבתחילת הדרך הייתה כשמה – שישים דקות של שידור בשפה העברית – נחלקה למדורים בני עשר דקות שהוקדשו לנושאים המרכזיים עבור היישוב: חדשות, שיחות בענייני אקטואליה, הרצאות אקדמיות, מדורי תרבות ושיעורים בענייני לשון. ההחלטה להקדיש פינה מיוחדת לשפה העברית כבר מיומו הראשון של השידור העברי מלמדת על מקומה המרכזי של הנחלת הלשון בקול ירושלים'. כך הגדיר ראובן סילמן (לימים סיוון) את מטרות פינתו 'עברית כתיקונה', שהגיש באופן

72 מכתב אל ועד הלשון, 27 ביולי 1938, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1938.

73 'להשתמע', הארץ, א' באלול תש"ח.

74 מכתב אל 'קול ירושלים', 19 בנובמבר 1939, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1939.

שדירה"י (מו שדר, שדר) גולה, התקפת-שד: "בלי פשיעה
וסדר... בלי שדירה" (יני ק), "ככלותך שדירתך" (רשי ישיעה
ה. ג. שדירת קפת הבנק. שדירת רכושם של הפליטים. -
שדירות ידו)

דבריו ועד הפסח המידב בני לי זה סבכר, הפופולרי פורטו ופנייה
העובדים נודדו לסלון ליפול המכניות הנכונות ילוד לא כבש יצרו נכס
כיווד בנה בארי איתם סכואל יודו, במסכם איתם סכואל וזכר
וכוה במה נכנינו כבסכואל א'... גם יחסכם איתם סכואל יודו, וזכר
בנה בשלי, כוה נכנינו כבסכואל א'... גם יחסכם איתם סכואל יודו, וזכר
כוכו השליון הנמוך כבסכואל א'... גם יחסכם איתם סכואל יודו, וזכר
זכר בני מוכב ככס בש האטה, חרונכנס בהשכנת פולייפיקה זו של זכר,
של פסקלה, של פנייתם, של עלכוונת ככר, כאוורי חבכא אכ בני, אף בני
אבכר רוכי וצננה לענוד חכור יספס. הוא יאמר לכס סוד סוד!

שדירה"י (מו שדר, שדר) גולה, התקפת-שד: "בלי פשיעה
וסדר... בלי שדירה" (יני ק), "ככלותך שדירתך" (רשי ישיעה
ה. ג. שדירת קפת הבנק. שדירת רכושם של הפליטים. -
שדירות ידו)

קבוע משנת 1941: 'עברית כתיקונה אין פירושה רק עברית כהלכתה מהצד הדקדוקי, עברית כתיקונה צריכה להיות גם עברית משוחררת מעוני הביטוי, עברית שיש בה ניב שפתיים למחשבה השלמה, ולניסיון החיים המלאים. שני הסעיפים העיקריים שלנו [בתכנית] אפוא הם תיקוני לשון וחידושי לשון'.⁷⁵ לצד החייאת השפה המדוברת עסקה פינה זו, כמו תכניות אחרות בלוח המשרדים המתרחב של 'השעה העברית', בהנחלת השפה לציבור.

75 ר' סיוון, 'עברית כתיקונה', רדיו ירושלים, י"ז באדר תש"ב, עמ' 5.

הנחלת השפה העברית בשידורי 'קול ירושלים'

קודם להטמעתה של העברית בציבור הרחב היה צורך להנחילה, על דיוקה, לקריינים החדשים. הללו הפכו לחיילים שהתייצבו בחזית קידומו של הדיבור העברי. תוך כדי הרצת השידורים גיבשו מגישי 'השעה העברית' דגם חי ונושם של עברית כתיקונה. אמנם לעבודה התקבלו רק מועמדים שעמדו במבחנים, ושהוכיחו שהשפה שגורה בפייהם על בוריה,⁷⁶ אך הקפדה על הגייה נכונה לכל דקויותיה דרשה תרגול. על מלאכת הקניית השפה לקריינים ולמאזינים הופקדו בלשנים שתפקידם היה לההדיר טקסטים (לפני הקראתם), להעיר לקריינים (לאחר השידור) ואף להרחיב ולהעמיק את השליטה של הציבור בכללותו בשפה באמצעות פנייה ישירה אל המאזינים בפינות קבועות, דוגמת 'עברית כתיקונה'.⁷⁷

שיתוף הפעולה של 'קול ירושלים' עם ועד הלשון היה מבוסס על ההנחה שאין כמו הרדיו להקניה מוצלחת של דיבור עברי תקני. תפיסה זו באה לידי ביטוי בפרסומים שונים מאותה תקופה, דוגמת טורו של ד"ר שאול קאלקו, אחד המורים ללשון ברדיו, שכתב בעיתון 'רדיו ירושלים': 'אין להכחיש את העובדה כי דווקא הרדיו הוא מכשיר טוב ומועיל; מכשיר מן המדרגה הראשונה להקניית הלשון להמונים, להרחבתן של הידיעות בלשון ודקדוקה'.⁷⁸ התפיסה כי הרדיו עשוי להשפיע על החייאת השפה באה לידי ביטוי גם במכתבים ששלחו אזרחים אל ועד הלשון ובהם הצעות להרחיב ככל האפשר את השימוש ברדיו ככלי להפצת העברית. אחד האזרחים המודאגים ציין כי המועד המתאים ביותר לביצוע המשימה הלאומית הוא החורף, מכיוון שאז רב הסיכוי למצוא את המאזינים הפוטנציאליים בביתם.⁷⁹

אף שמצאנו עדויות לקשר אמיץ בין הנהלת 'השעה העברית' לבין חברי ועד הלשון כבר בשנת 1935, בשלב ההקמה של הרדיו, היחסים הללו מוסדרו רק בשנת 1940. במפגש בין נציגי ועד הלשון טורטשינר וילין לנציגי הרדיו לזבראני ומרדכי זלוטניק ב-20 בפברואר 1940 נקבע נוהל העבודה בין שני הגופים. הוחלט שזלוטניק יכין רשימה של 'שיבושי לשון ושיבושים בספק' שנשמעו בשידור ויעביר אותה לוועד הלשון לתיקון. נוסף על כך הוחלט לקיים פגישות קבועות של נציגי הרדיו ונציגי ועד הלשון בענייני השפה העברית, וסוכם שעובדי הרדיו, קריינים ומגייהם, יימנעו מלהמציא פתרונות עצמאיים ולהשתמש בהם.⁸⁰

שיתוף הפעולה של 'קול ירושלים' וועד הלשון הוביל ליזמות משותפות, דוגמת קיומן של תחרויות רדיופוניות בענייני לשון. למשל בתחילת 1943 הוכרז בעיתון 'רדיו

מרדכי זלוטניק,
מתוך 'רדיו ירושלים',
31 במרס 1939

76 'ניגשתי [למבחן] [...] נבהלתי בהלה גדולה מאוד משום שהיו שם 200 איש. רובם היו מורים, סופרים [...] היה לנו מבחן בכתב של 3 שעות. היה לנו מבחן בקריאה, הגישו לי תנ"ך [...] רגש מאוד מוזר לקרוא בקול רם בחדר ככה חצי חשור' (ח' זינדר, 'אותות ומופתים' [לעיל, הערה 46]).

77 על המטרות המרכזיות של 'קול ירושלים' כתב אדוין סמואל, מנהל שרות השידור: 'אנו עושים כל מאמץ כדי לשפר את תכניותינו העבריות... אנו מתכווננים להתחיל בסדרת חידושים בשם "עברית לעולה" שיהיו מכוונים לאלה מבין העולים ששפת האם שלהם אינה עברית', א' סמואל, 'הגלגל והגל', 'הגלגל', 9 באוגוסט 1945, עמ' 1.

78 ר' סילמן, 'עברית כתיקונה', רדיו ירושלים, כ"ז בתמוז תרצ"ט.

79 מכתב אל ועד הלשון, 20 באוגוסט 1938, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1938.

80 פרוטוקול ישיבת ועד הלשון, י"א באדר א' ת"ש, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1940.

ירושלים' על תחרות 'אותיות פורחות', שתשודר במסגרת התכנית 'הסכת והשכל'. הפרס למנצחים היה חוברות 'לשוננו', כתב-העת שהוציא ועד הלשון, וחלקן נתרמו על ידי הוועד עצמו.⁸¹ כשנה

לאחר ההחלטה על מיסוד היחסים זכה שיתוף הפעולה המוצלח לתשכחות מצדו של ועד הלשון. בתגובה על מכתב ההזמנה לחגיגה במלאות חמש שנים להקמת 'קול ירושלים' ששלח מנהל השידורים, לובראני, אל חברי הוועד הלשון ב-27 במרס 1941, הרעיף מזכיר הוועד דברי שבח על פועלו של הרדיו להחייאת הדיבור העברי:

בהשקיפנו על תקופה זו של פעולתכם אנו מציינים בשביעות רצון כמה הגדלתם לעשות להפצת השפה והתרבות העברית החיה בדרך גלי האוויר. כל און איש עברי בארץ ובתפוצות האזינה בחרדה לקול ירושלים וקלטה את חירושי הלשון ושיפורי הסגנון שקבעתם בהדרגה מתוך הסכם עם 'ועד הלשון העברית' [...] בדרך התחייה המלאה וכיבושה התרבותיים מצאה השפה העברית בכס שותפים נאמנים.⁸²

ראוי לציין שמלבד העשרת אוצר המילים של השפה, על ידי המצאת מונחים שלא היו קיימים בעברית התנ"כית, והנחלת הגייה נכונה לציבור, גייס ועד הלשון את הרדיו לפעול 'לסיכול השרשת נטיות לועזיות בשפה'.⁸³

תשובת ועד הלשון ל'קול ירושלים' ובה דברי שבח (באדיבות האקדמיה ללשון עברית)

בעקבות מחקר שערכו מורים, ושבו נחשפה 'השתרשות השפעת הלעז על העברית', הזהיר ה'מכון לתיקון הלשון' במכתב אל ועד הלשון שיש לעצור את הסכנה של 'השתרשות השפעת הלעז על השפה העברית' באמצעות 'תעמולה' במודעות חוצות וב'דו-שיחות ברדיו'.⁸⁴

השימוש בביטוי 'דו-שיחות' מעיד שלעומת 'תעמולה' באמצעות שלטי חוצות, הפונה באופן אקראי אל כל עובר אורח מזדמן, שיחות הרדיו נתפסו כשיחה דו-צדדית, בין המגיש לבין כל אחד מהמאזינים. המאזין אמנם אינו מסוגל להשיב ישירות על הנאמר ברדיו, אך המגיש, בהיותו מודע למאפיינים הטכנולוגיים של המדיום, מנהל מעין שיחה אישית עם כל אחד משומעיו. עם זאת למרות האפשרות הטכנולוגית לנהל ברדיו 'דו-שיח אינטימי', עיצוב דרכי הפנייה אל הציבור תלוי היה בראש ובראשונה בהקשר ההיסטורי-הלאומי שבו פעל 'רדיו ירושלים'. ראשית, הדגם הנגיש באותה תקופה היה זה של קרייני הבי-בי-סי, שהתאפיין ברשמיות ובריחוק בנוסח His Master's Voice. שנית,

81 רדיו ירושלים, כ"ה באדר א תש"ג.

82 מכתב אל 'קול ירושלים', 27 במרס 1941, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1941.

83 פרוטוקול ישיבת ועד הלשון, אוגוסט 1936, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1936.

84 מכתב אל ועד הלשון, 23 בדצמבר 1936, ארכיון האקדמיה ללשון עברית, תיק 1942. 'המכון לתיקון הלשון עיקר תעודתו מלחמת מגן בנגע ההלעזה ההולך ופושע בעברית המדוברת בארץ באין מעצור ומפריע' (שם).

במקרה הארץ-ישראלי לא תפסו הקריינים את תפקידם כמי שפונים אל מאזינים אינדיווידואלים; כמו מאזיניהם הם ראו את עצמם שותפים במימוש הרעיון הלאומי, והשידור נתפס ככלי שרת חיוני מאין כמותו לקידום הרעיונות המשותפים.

בין רשמיות לקריצה: אופני הפנייה למאזינים ברדיו העברי

כאמור תחנת הרדיו הארץ-ישראלית אימצה את נימת הדיבור ואת אופני הפנייה אל המאזינים שהתגבשו בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים בתחנת השידור הציבורית הבריטית, הבי-בי-סי, ואלה התאפיינו בסגנון סמכותי ורשמי שהביע אחריות.⁸⁵ מחוץ לשידור באה מדיניות הבי-בי-סי

לידי ביטוי בנוהלי עבודה קפדניים, וביניהם חובת העובדים לנהוג בכבוד כראוי למעמדם ולמשל לכוא לעבודה בחליפות. בשידור חויבו הקריינים לשמור על תבניות לשוניות קבועות בפנייה אל המאזינים, במסירת מידע חדשותי, בהצגת נעימות מוזיקליות ובהעברת השידור ממגיש אחד לאחר. כל חריגה מאופן הפנייה המקובל הייתה מועדת לסנקציה מצד מנהלי השידור ולעתים גם לתגובות רוגזות מצד ציבור המאזינים. למרות זאת כבר בימיו הראשונים של הרדיו הארץ-ישראלי התגלו בקיעים בסגנון הפורמלי ונעשו ניסיונות להשרות על השידור אווירה קלילה ואינטימית יותר. חצי מאה לאחר הקמת התחנה נזכרו

עורכי החדשות בעברית בעת שידור, מתוך 'הגלגל', 20 ביולי 1944

ותיקי השידור שהשתתפו בסדרת תכניות הרדיו 'אותות ומופתים' בכמה דוגמאות למאבק שהתנהל בראשית הדרך בין מנהלי הרדיו, המגישים והציבור על עיצוב דרכי הפנייה וטון הדיבור. למשל כאשר העז אחד השרדנים לחרוג מהנוסח המקובל 'עתה תשמעו' או 'האזנתם', ואמר: 'אין צורך להציג את הנעימה הבאה אבל בכל זאת: הדנובה הכחולה', הוא ננזף בחומרה על ידי מנהלי השידור.⁸⁶ בדומה לכך עורר לوبرאני סערה בזעיר אנפין כאשר דיווח בשידור חי מאולם קונצרטים הומה אדם על כניסתה של אשת מנהל הרדיו, הדסה סמואל, במילים 'הנה נכנסת גברת הדסה היפה'. בהוסיפו על התיאור האינפורמטיבי מחמאה אישית יצר המגיש קרבה אינטימית בינו לאח"מים ובינו למאזינים, וקולות המחאה על הטון הנושלוני שנקט במקום לתת למכובדי היישוב את הכבוד הראוי.⁸⁷ מעידים שחרג מסמכותו בתור קריין.

85 D. Cardiff & P. Scannell, *A Social History of British Broadcasting*, London 1991, pp. 157-173

86 'אותות ומופתים', תכנית 3, 1986, ארכיון רשות השידור.

87 'אותות ומופתים' (לעיל, הערה 46).

אך לא כל הציבור היה שותף לטרוניות על הטון הקליל מדי שנקט לובראני. בעיתונות הכתובה פורסמו דברי ביקורת מצד אזרחים ואנשי ציבור שדווקא התנגדו לטון הפורמלי ולפתוס המליצי ששלטו בשידורי התקופה; הטון הפורמלי היה תולדה של הסגנון הבריטי, והפתוס המליצי – של הרטוריקה הצינונית. רבים מחו על אוירת הרצינות התהומית שאפפה את השידור גם בדיווחים שראוי היה להציגם בצורה קלילה יותר. למשל בעיתון הרדיו 'הגלגל' נדפסה תלונה של אזרח על השפעתה השלילית של הפורמליות היתרה ברדיו על שפת הדיבור היומיומית: 'כנראה טרם הסתגלה שפתו המליצית של ישעיהו, שפת התלמוד הקפדנית והחמורה, לסגנון הקל, המרחף והמהתל. כבודות ורצינות רובצת על שפתנו [ההדגשה שלנו]. רבים הם המתלוננים על התוכניות העבריות ברדיו כי כבודות הן, חסרות חיים ורעננות'.⁸⁸ אזרח נוסף שהתלונן על הסגנון הכבד ששלט בשידור העברי, הציע ללמוד מדרכי הפנייה ומטון הדיבור בתחנות רדיו אחרות בעולם: 'יש לדבר "בשפה שקטה ועניינית", כמקובל בעמים אחרים, בענייני דיומא הרגילים, ולא לדבר על 'עניינים של מה בכך' בפאתוס, כאילו היו מצטטים פרק מישעיהו או תהילים'.⁸⁹ יש אירוניה לא מעטה בכך שמבקר שטען כי על 'קול ירושלים' לחקות את סגנון הדיבור 'המקובל בעמים אחרים' (שאינם ממוקרי השידור הבריטי), מצא דוגמה מתאימה דווקא בשידור הגרמני, והמדובר בשנת 1938, סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה. בטורו בעיתון 'תשע בערב' טען יהושע משולח שבמקום לבטא את גודל האחריות שבפנייה אל הציבור כולו, יש ליצור מגע מעין-חברי, לא רשמי, עם מאזינים אינדיוידואלים, בנוסח המחקה את סגנון הדיבור בחברותא. משולח, שכתב באותה תקופה בכמה עיתונים על ענייני הרדיו, מצא כאמור את אופן הפנייה הזה אל מאזינים דווקא ברדיו של המשטר הנאצי וראה בו חלק מסוד ההצלחה של היטלר. לשיטתו ההצלחה בכיבוש לבות המאזינים טמונה בדרך הפנייה הלבבית של הקריין כבר בתחילת השידור:

הוא[שואל] בשלום ומאחל ערב טוב לקרוב ולרחוק. לתושבי אפריקה, אסיה, מלטה ופלשתינה, לנוסעי האווירונים ויורדי האוניות. הלבביות וההומור, השופעים מדבריו הראשונים והמלווים גם את מהלך כל השידור, חודרים גם לליבו של המאזין הנשאר צמוד ליד תיבת הרדיו ומקשיב בינתיים חדשות האחרונות, ולסקירה הפוליטית המגמתית על ניצחונותיו של הפיהרר, השלובים זה בזה.⁹⁰

אם מטרתה של התחנה העברית לשרוד בתחרות על קהל המאזינים,⁹¹ טען משולח, עליה להפיק לקח מהצלחת הרדיו הגרמני ולשנות את סגנון הפנייה אל הקהילה. רק כך תוכל למשוך את המאזינים ולשרוד במאבק בינה לבין מאות תחנות הרדיו על הסקאלה:

כלל גדול הוא בעולם הרדיו שלא רק החומר הנישדר? – ה'מה' – הוא המטריד את מוחותיהם של מנהלי הרדיו אלא גם שאלת ה'איך' ה'כיצד' – הצורה והדרך! כדוגמת העיתון המודרני המשרת המוני קוראים שידע להשתחרר מהכבד והמליצה ולבחור במסגרת קלה וסגנון פופולארי כך הבין הרדיו, בעל הסגולות המיוחדות אף הוא, שעליו לנקוט באמצעים פונטיים מיוחדים באם ירצה לקשור את המאזין אל המקלט.⁹²

88 'שאלת הפליטון העברי', הגלגל, ז' באייר תש"ג.

89 י' גרינבאום, 'פאתוס שאינו במקומו', הבקר, ג' באב תש"ח, עמ' 2.

90 י' משולח, 'הומור וסאטירה ברדיו', תשע בערב, ספטמבר 1938, עמ' 6.

91 יש להניח שמדובר בתחרות של הרדיו העברי עם תחנות זרות ששידורו בגלים קצרים.

92 משולח (לעיל, הערה 90).

מקומה של המילה העברית המשודרת בתחיית הדיבור העברי: הכרה מאוחרת

החזרה לדיבור בעברית ביישוב הציוני בארץ-ישראל הייתה צעד חשוב בדילוג של התנועה הלאומית – עם חזרתה למולדת הקדומה – על תקופת הגלות. אניטה שפירא טענה כי מרכזיותה של העברית לתחייה הלאומית הייתה נטועה בתפיסת החיבור האמיץ של השפה העתיקה לארץ האבות ולתנ"ך, הטקסט המתעד את עברו הלאומי הקדום של העם היהודי בארץ.⁹³ לדבריה בן-גוריון סבר כי החיבור של שלושת מרכיבי העבר המיתולוגי – עם, ארץ וספר – הוא שאפשר ושפייץ את החיים הלאומיים היהודיים בתקופה העתיקה. ההתחברות ביישוב לטקסטים המקראיים ציינה את שלילת הגלות והפרטיקולריזם היהודי, שהיו מזוהים עם היידיש ועם הטקסט התלמודי,⁹⁴ ואת גילוי מחדש של המקרא, שמחד גיסא 'הזין את הרומנטיקה הלאומית' ומאידך גיסא העניק 'השראה וחיוזק לרעיונות אוניברסאליים'.⁹⁵ 'המרכיבים שנבררו מתוך התרבות המסורתית ונבחרו לטיפוח [...] בתהליך החילון של המסורת בתנועה הלאומית המתגבשת', על פי שפירא, היו 'חידוש השפה העברית, הדקדוק העברי, ולימוד התנ"ך', שממנו ספגה השפה העברית חדרשה 'ניבים ומכתמים, דימויים ואסוציאציות, כדרך שהאנגלית ספגה משקספיר והרוסית – מפושקין'.⁹⁶

אין זה מפתיע שבתהליך התחייה הלאומית קדמו הקריאה והכתיבה בהרבה לדיבור היומיומי. במרוצת הדורות השתמרה בעם הספר יכולת הקריאה והכתיבה בעברית, ומיומנות זו אפשרה בתקופת החילון לעבור מכתובה לצורכי תפילה ולימוד בישיבה לכתובת ספרות, שירה ופובליציסטיקה. אך המעבר לדיבור בעברית היה אטי ומורכב יותר. המפגש בין עולים מגלויות שונות בארץ-ישראל הפך את הדיבור בעברית לצורך השעה, ורחף לקבלת הכרעות קשות באשר לאופן הגייתה. כאמור ההחלטה לאמץ את ההגייה הספרדית על חשבון זו האשכנזית השפיעה באופן משמעותי על התפתחות הדיבור העברי עד ימינו. החלטה זו, שהתקבלה לאחר ויכוחים מרים, מלמדת שהטענה השכיחה בעידן הפוסט-ציונות שהעילית התרבותית האשכנזית השלטת עשתה את כל אשר לאל ידה על מנת לדכא את התרבות המזרחית, אינה מבוססת תמיד על העובדות ההיסטוריות. האידאולוגיה של חזרה למקורות והשאפה לאותנטיות תרבותית שנגזרה ממנה, הובילו להכרעה לטובת ההגייה הספרדית, שהייתה שונה באופן דרמטי מן ההגייה שמנהיגי היישוב ואנשי הרוח המובילים התחנכו עליה ונהגו לפיה. עבור משוררים כמו ביאליק וטשרניחובסקי, שגדלו על ההטעמה האשכנזית, משמעותה של ההחלטה הייתה אבדן המשקל שבו נכתבו שיריהם, דהיינו אבדן המרכיב המרכזי המבחיין בין פרוזה לשירה.

כדיעבר מתברר שאימוץ העברית כשפת הלאום הוא סיפור ההצלחה הגדול של הציונות. הדבקות בשפה תייגה את זהותם של הציונים בארץ-ישראל כמקומיים, לא כספיח של הקולוניאליזם האירופי. בשנות קיומה של המדינה איבד התנ"ך את מעמדו כטקסט החילוני המכונן והמלכד, וללאום אין עד

93 שפירא (לעיל, הערה 5).

94 שאמנם נכתב רובו בארמית אך החליף את התנ"ך כטקסט המרכזי של היהדות הדתית בגלות.

95 שפירא (לעיל, הערה 5), עמ' 1.

96 שם.

היום גבולות מוסכמים, ואילו העברית, בהגייה הספרדית, הפכה – למרות האבדן המצער של האותיות הגרוניות – לשפת המדינה ולמציאות מובנת מאליה. אך כידוע מבחנה של כל המצאה הוא בכך שממציאה והקשיים שליוו את התפתחותה, נשכחים מלב מאחר שהחידוש הפך ל'טבעי', לחלק בלתי נפרד מחיינו. באופן פרדוקסלי השכחה היא ההוכחה הניצחת להצלחה. עבור מי שעברית היא שפת האם שלהם, ושחלקם באוכלוסייה הלך וגדל, או מי שפגשו בה כשפת המקום, אכן עברה העברית את

מבחן המובנות מאליה. תפיסת הדיבור העברי כמובן מאליו כוללת גם את תפיסת השידור בעברית כמציאות 'טבעית' ולא כמפעל שיש לו מטרה ממוקדת, ושהושקעו בו כשרון, ידע ותכנון מוקפד, למרות תנאי הפתיחה המגבילים. בן-גוריון העריך את גודל תרומתו של הרדיו להפיכת העברית לשפה 'טבעית'. בברכתו למלאות עשרים וחמש שנה לשידור העברי ייחד את דבריו ל'מקומה של המילה העברית המשודרת (ההדגשה שלנו) במעשה המופלא של תחיית הלשון והדיבור העבריים:

רק מי שראה איך קורמת תחיית הלשון עור וגידים לעינינו ממש, מסוגל להעריך כל מה שהיה בחזקת צבת ראשונה במעשה זה [...] ואם יש לנו כיום דור של נערים בני מצווה שאף יום אחד בחייהם לא עבר עליהם שלא במדינה יהודית, וקשה להסביר להם כי הדברים אינם מובנים מאליהם ואינם מובטחים [...] על אחת כמה וכמה שמעטים היום שיתארו לעצמם כל צעד של דיבור עברי במעשה בראשית, כמעשה כיבוש.⁹⁷

כפי שצינינו, היסטוריונים של הציונות ובלשנים של העברית המודרנית עסקו בתהליכי אימוצה של השפה בעל-פה ובכתב ובתרומה של ועד הלשון ושל מערכת החינוך ביישוב למיזם

הלאומי, אך משום מה התעלמו מתפקידו של הרדיו בתהליך פיתוחה, עדכונה ובעיקר הנחלתה של העברית לציבור העולים.⁹⁸ ממה שנכתב בעקבות יום פתיחת התחנה עולה כי הקמתה עשתה רושם עצום על אוכלוסיית היישוב. חברי הקהילה הציונית היטיבו להבין, אינטואיטיווית ורגשית, שזהו

24-11 רדיו ירושלים - י"א ניסן, 31 במרס, 1939

עברית למתחילים

LESSON XXI עשור XXI

By Dr. FRITZ SIMON מאת ד"ר פריץ סימן

This is the synopsis of the twenty first lesson in Elementary Hebrew which will be broadcast on **Tuesday**, April 4, at 8.55 p.m.

זוהי סינוסיס של העשור העשירי והוא יבואר בקול על גביית המסחרים שיחזור בשבת הדין בארץ ביום שלישי, ד"ר ניסן, 4.4.39, בשעה 8.55 בערב

TRANSLATION
(Repetition from Lesson XX)

TRANSLATE AND GIVE ANSWERS:—

(i) Who was the first wife of (אברהם) Abraham? How many wives had Jacob? Who was the second king of (in) Israel? How many wives had Solomon, (to) the third king of (in) Israel, and how many wives had Henry the Eighth, King (of) England?

(ii) I work on (in) Monday, (in) Tuesday, (in) Wednesday, (in) Thursday and (in) Friday. On (in) Monday I learn Hebrew on (in) the Radio. On (in) Saturday and on (in) Sunday, I do not (אני) work.

THE NUMERALS (continued)

(c) CARDINAL AND ORDINAL NUMERALS 11—20

	Masculine	Feminine
11—eleventh	אֶחָדָעָשֶׁר	אֶחָדָעָשֶׁרָה
12—twelfth	שְׁנַיִם־עָשָׂר	שְׁנַיִם־עָשָׂרָה
13—thirteenth	שְׁלֹשָׁת־עָשָׂר	שְׁלֹשָׁת־עָשָׂרָה
14—fourteenth	אַרְבָּע־עָשָׂר	אַרְבָּע־עָשָׂרָה
15—fifteenth	חַמֵּשׁ־עָשָׂר	חַמֵּשׁ־עָשָׂרָה
16—sixteenth	שֵׁשׁ־עָשָׂר	שֵׁשׁ־עָשָׂרָה
17—seventeenth	שֶׁבַע־עָשָׂר	שֶׁבַע־עָשָׂרָה
18—eighteenth	שְׁמוֹנֶה־עָשָׂר	שְׁמוֹנֶה־עָשָׂרָה
19—nineteenth	תֵּשְׁע־עָשָׂר	תֵּשְׁע־עָשָׂרָה
20—twentieth	עָשָׂרִים	עָשָׂרִים

From eleven upwards, cardinal and ordinal numerals have the same form:—

Thirteen kings שְׁלֹשָׁת־עָשָׂר מְלָכִים

Louis the Thirteenth לואי התשעה־עשר

Twenty roses עָשָׂרִים רוֹסֵיִם

The twentieth rose הַשְּׁשִׁיָה הָעָשָׂרִית

VOCABULARY

Son, sons בֶּן, בָּנִים (m.)

Daughter, daughters (f.) בַּת, בָּנוֹת (f.)

Simon (Shim'on) שִׁמְעוֹן

Levy (Levi) לֵוִי

Judah (Yehudá) יְהוּדָה

Asher (Ashér) אֲשֵׁר

Joseph (Yosef) יוֹסֵף

Benjamin (Binyamin) בִּנְיָמִין

Hundred, hundreds (f.) מֵאוֹת, מֵאוֹתַיִם (f.)

The century (f.) הַמֵּאוֹת (f.)

(They) reigned מָשְׁלוּ

France צְרַפְתַּיִם

Louis לואי

(He) became הָיָה לְ...⁽⁹⁾

EXERCISE 21.

יִצְחָק בֶּן יוֹסֵף שָׁמַע עָשָׂר בָּנִים וְבַת אֶחָדָה. הַבֶּן הָרִאשׁוֹן הָיָה רְאוּבֵן. הַשֵּׁנִי—שִׁמְעוֹן, הַשְּׁלִישִׁי—לֵוִי וְהָרְבִיעִי—יְהוּדָה. גֵּר הָיָה הַבֶּן הַשְּׁבִיעִי וְאִשְׁרָה הָיָה הַבֶּן הַשְּׁמִינִי. יוֹסֵף הָיָה הַבֶּן הָאֲחִירִי עָשָׂר וּבְנֵי־בִנְיָמִין הָיָה הַבֶּן הַשְּׁנַיִם־עָשָׂר. בְּמֵאוֹת הַשְּׁמוֹנֶה־עָשָׂר מָשְׁלוּ שְׁלֹשָׁה מְלָכִים בְּצִרְפַּת: לואי הָאֲרְבָּע־עָשָׂר, לואי הַחֲמֵשֶׁת־עָשָׂר וְלואי הַשְּׁשִׁי־עָשָׂר. לואי הַשְּׁבַע־עָשָׂר לֹא הָיָה מְלָךְ. לואי הַשְּׁמוֹנֶה־עָשָׂר מָשַׁל בְּמֵאוֹת הַתֵּשְׁע־עָשָׂר.

ראשי פרקים
לשיעור משודר,
מתוך רדיו
ירושלים,
31 במרס 1939

97 ד' בן-גוריון, 'קולה של ישראל', רדיו 22, 30 במרס 1961, עמ' 23.

98 אפשר שהסיבה לכך היא שהחוקרים מכירים את ההיסטוריה המתועדת בארכיונים של תולדות הציונות, ושם אין כמעט זכר למקומו של הרדיו בתהליך השידורים על גלי האתר הם בני חלוף, ובגלל חוסר המודעות לחשיבות שבשימור הקלטות או תמלילים לצורך תיעוד היסטורי, מעטים מאוד מקורות המידע העומדים לרשות חוקר המעוניין בנושא.

רגע היסטורי בעל משמעות לאומית ממדרגה ראשונה. צלילי העברית ששפיעו מן המקלטים נתפסו כאות וכמימוש של מרכיב מרכזי בדרך להקמתה של מדינת היהודים, היחיד משלושת המרכיבים החיוניים – ריבונות, טריטוריה ושפה – שהתממש עד אותה שעה. ואכן עם פתיחת התחנה בשנת 1936 ובשתיים-עשרה השנים שעד קום המדינה, קידם הרדיו את הדיבור העברי באמצעות קירוב השפה באופן יומיומי לאוכלוסייה הרחבה; גיבוש והטמעה של תקן אחיד להגייתה; עדכון העברית על מנת לגשר על פער הזמן מאז ששימשה שפת יומיום בימי קדם, והמצאת מונחים חדשים שנדרשו בעקבות התפתחויות טכנולוגיות; הנחלת השפה באופן שיטתי באמצעות פינות שונות בשידור שהוקדשו להוראת העברית כתיקונה. אתגר נוסף היה גיבוש אופני פנייה למאזינים שיתאימו לזמינות הטכנולוגית של המדיום הרדיופוני.

מעניין לציין שבעוד הרדיו אומץ מיד כמדיום חיוני לגיבושה של הקהילה הציונית, היה בהנהגת המדינה חשש גדול מאימוץ הטלוויזיה, והדבר בא לידי ביטוי כבר בתחילת שנות החמישים.⁹⁹ אפשר להסביר את ההבדל בין ההתלהבות מהרדיו לבין החשדנות כלפי הטלוויזיה בכך שאימוץ או דחייה של חידושים נובעים מהתאמה או אי התאמה בין המדיום לתרבות שבה הוא אמור להיקלט.¹⁰⁰ על פי טענה זו יוון הקלסית, שראתה בדימוי החזותי את מקור הידע, העדיפה את התמונה על הקול ואת הראייה על החושים האחרים. לעומת זאת היהודים העדיפו את הקול על התמונה ומכאן את חוש השמיעה על הראייה.¹⁰¹ על פי תפיסה זו העדפת הקול על התמונה, וההקשבה על ההתבוננות, יצרה הזדהות עם מכשיר הרדיו כמדיום הפונה לחוש השמיעה, מדיום ש'נוצר כאילו מששת ימי בראשית כדי לגשר בין גולה לגולה וביניהן למולדת ההולכת ונבנית'.¹⁰² בין אם הסבר זה נכון בין אם לאו, אין לשכוח שהיישוב התאגד מיד סביב הרדיו העברי, והוא מילא תפקיד חיוני בהחייאת הדיבור העברי, אף שהקמתו הייתה תוצאה של אינטרסים פוליטיים של שליטי הארץ הבריטים, שמטרותיהם היו רחוקות ממטרות המהפכה הציונית ולעתים גם מנוגדות לה.

יש משום אירוניה בכך שדווקא התפוצה ההולכת וגדלה של מכשירי רדיו, והטלוויזיה בעקבותיהם, והתמסדותם ההדרגתית כרהיט המרכזי בחדר המגורים של בתי האב בישראל, עשתה את נוכחותו של השידור העברי לעניין שבשגרה. בשני העשורים הראשונים של המדינה הפך הרדיו לאביזר מובן מאליו שסביבו התקבצו בני הבית – ביומיום הישראלי, ועוד יותר ברגעי החג ובאסונות. דבריו של בן-גוריון, בכרכתו במלאות רבע מאה לשידור בארץ-ישראל, ביטאו את התובנה שמי שגדל עם המילה העברית המשודרת כמעט אינו מסוגל לרמיין את הדיבור העברי כמעשה יצירה חלוצי. סיפור ייסודו של השידור העברי היה בעיניו מעשה של 'כיבוש' הלשון, שהושקעו בו מאמץ, כשרון ותבונה של מיטב היוצרים, אנשי התרבות והאקדמיה ביישוב. מבחינת הדיבור הציוני הוא היה הסמל וההמחשה של המדינה שבדרך.

T. Liebes, 'Performing a Dream and its Dissolution: A Social History of Broadcasting in Israel', J. Curan & M. J. Park (eds.), *De-Westernizing Media Research*, London & New York 2000, pp. 305-323

E. Katz, *On the Use of the Concept of Compatibility in Research on Diffusion of Innovation* (Proceedings of the 100 Israel Academy of Sciences and Humanities, 5, 5), Jerusalem 1973, pp. 126-145

M. Jay, *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in 20th Century French Thought*, Berkeley 1993 101

102 י"מ, 'תקציבו של קול ירושלים וקצב התפתחותו', דבר, ט"ז בסיוון תש"ז, עמ' 9.